

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 126 2005

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Anna Williams (uppsatser) och Petra Söderlund (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av
Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Box 632, 751 26 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2006 och för recensioner 1 september 2006.

Uppsatsförfattarna erhåller särtryck i pappersform samt ett digitalt underlag för särtryck. Det består av uppsatsen i form av en pdf-fil, lagrad på en diskett.

Abstracts har språkgranskats av Sharon Rider.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet Pg: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapetets hemsida kan nås via adressen www.littvet.uu.se.

ISBN 91-87666-23-5

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2005

Krig och kultur i konservativ och radikal belysning

Annie Åkerhielm och Frida Stéenhoff

från sekelskiftet till första världskriget

AV CLAES AHLUND

För pacifisten Frida Stéenhoff (1865–1945) var det uppenbart att militarismen utgjorde ett av de största hoten mot mänskligheten. I *Feminismens moral* presenterar hon 1903 ett radikalt idékomplex där kvinnans underordning kopplas inte bara till ekonomiska strukturer och till okunskap, utan också till patriarkala maktförhållanden vars renaste yttring är militarismen. Hennes ”feminism” innebär således ett försvar ”för det fria tänkandet *mot* klerikalismen eller prästvåldet, *för* fredsrörelsen *mot* militarismen, *för* social nydaning *mot* klass och kapitalförtryck”.¹ 1906 har hennes utopiska anti-krigsdrama *Stridbar ungdom* premiär. 1913, på tröskeln till världskriget, betonar hon eftertryckligen det intima sambandet mellan könsfrågan och fredsfrågan. Kriget framstår för henne som en logisk konsekvens av det ojämlika förhållandet mellan könen:²

Krigarstaten är den *maskulina* staten, driven till sin spets [...] Den fordrade för sitt utformande, att man förhärdade männens hjärtan och förslöade kvinnornas förstånd... Det vore ju dessa staters undergång, att männen började älska sina medmänniskor som bröder, och kvinnorna började tänka på det meningslösa i att massföda, för att barnen skola massdödas.³

Helt och hållet på ”krigarstatens” sida befinner sig däremot Annie Åkerhielm (1869–1958). Som så många konservativa vid denna tid ser hon under första världskriget i en förväntad tysk seger en möjlighet till politisk återställelse. Tyskland representerar för henne inte bara överlägsen militärmakt utan också överlägsen kultur och ande. Tysklands seger över å ena sidan de lika kommersiella som själlösa och demokratiska nationerna i väst, å andra sidan över det kulturlösa ryska barbariet ska ange färdriktningen också för det neutrala och politiskt starkt splittrade Sverige. I broschyren *Antidemokratiska stämningstunder* (1917) beskriver hon demokrati som ”medelmåttans herravälde”. Som något helt annat framstår däremot ”det preussiska junkerdömet och militarismens luft”. I en sådan miljö framträder helt naturligt starka le-

dare som Hindenburg, som skänker folket trygghet och tillförsikt.⁴ Redan 1912 hade Åkerhielm beskrivit föreställningen om den eviga freden som ”den mest utopiska af alla de tankar som runnit upp i människohjärnor” och konstaterat att kriget inte bara är unikt i sin förmåga att bringa ”mänsklig storhet” i dagen, utan också genom ”en märklig produktiv och regenererande efterverkan”.⁵

Den här uppsatsen behandlar två svenska författare och politiska debattörer i början av 1900-talet och deras uppfattning om kriget, men också om kulturutvecklingen och om nationalism och demokrati. Frida Stéenhoff och Annie Åkerhielm var båda starkt kritiska till samtida svenska samhällsförhållanden och de kan båda karakteriseras som utopister – vägen till ett bättre samhälle sökte de visserligen inte i samma väderstreck. Stéenhoffs radikalliberala feminism syftade till en genomgripande samhällsförändring som skulle innefatta utjämnandet av såväl sociala som könsbundna orättvisor. Utgångspunkten för detta program var en stark tro på civilisationens framåtskridande och på människans gradvisa förädling. Utvecklingsoptimismen nyanseras visserligen av föreställningar om en hotande civilisatorisk såväl som rasmässig tillbakagång – hot som dock uppfattades som möjliga att motverka med hjälp av en förnuftig samhällsplanering. Åkerhielms antidemokratiska konservativa program utgick ifrån en väsensskild förståelse av samhälls- och kulturutvecklingen. Också här finner vi visserligen exempel på en evolutionistisk retorik, men hennes ideal kan ändå i praktiken beskrivas som en regressiv utopi, där kärnan utgörs av drömmen om ett återställande av relationer, strukturer och dygder som hotas av samhällets modernisering. De två författarnas väsensskilda samhällssyn präglar naturligt nog inte bara deras politiska ställningstaganden, utan också deras förståelse av första världskriget.

De två författarna och deras skrifter, som i estetiskt avseende kanske framstår som mindre nydanande, kommer här så gott som uteslutande att diskuteras på ett ideologiskt plan. Jag menar att en jämförelse mellan deras argumentation och politiska positioner kan tjäna både som en sammanfattning av och en introduktion till flera av periodens viktigaste frågor – i politiken såväl som i litteraturen. Kanske kan undersökningen också på någon punkt kasta nytt ljus över ställningstaganden och värderingar som idag alltför ofta uppmärksammas lösryckta ur sina sammanhang, men mera sällan diskuteras som delar av de större moraliska och politiska sammanhang som de en gång ingått i. Jag kommer att följa Åkerhielm och Stéenhoff från debuten strax före sekelskiftet och fram till deras reaktioner på krigsslutet, det vill säga ungefär till 1920. Deras vidare öden kommer däremot här inte alls att uppmärksammas.

Samhällssyn och kulturuppfattning före kriget

Annie Åkerhielm

Annie Åkerhielm föddes i Malmö 1869 som dotter till Herman Quiding och Cathérine, född Åkerblom. Fadern hade gjort sig känd som jurist, publicist och sociolog. Vid dotterns födelse var han rådman i Malmö, men han var också sysselsatt med att färdigställa huvudverket inom ett betydande socialistiskt-utopiskt författarskap: *Slutliqvid med Sveriges lag* (1871–1876), utgivet under pseudonymen ”Nils Nilsson, arbetskarl”. Annie Quidings familj var en del av det högre borgerskapet, men hennes fars radikala tänkande skulle ha kunnat ge impulser till ett tidigt ifrågasättande av de sociala hierarkiernas naturgivenhet. Med sin ”slutliqvid”, som för övrigt lästes med största intresse både av den unge August Strindberg och av Victoria Benediction, syftade Herman Quiding bland annat till en ny ”reduktion”, varigenom ”överklassens ställning reduceras till jämbredd med andra människors”. Slutliqviden ska också vara det arbete där begreppen överklass och underklass första gången används på svenska.⁶ Barnbarnet Helge Åkerhielm konstaterar i sina memoarer att Cathérine Quidings liberalism var ”nästan helt koncentrerad till det religiösa området” – hon var liberalteolog inspirerad både av Rydbergs *Bibelns lära om Kristus* och Parkers unitarism. Hennes åsikter gick på många områden stick i stäv med mannens. Det sexuella var ett område där motsättningarna var särskilt stora. Herman Quiding förespråkade visserligen kvinnans skyldighet att föda ett visst antal barn, men för övrigt var han anhängare av en fullständig frihet på det sexuella planet. För hans hustru var detta fullständigt oacceptabla åsikter, och hon såg också till att de två döttrarna uppfostrades helt utan att komma i kontakt med faderns idéer. Enligt Helge Åkerhielm präglades deras uppfostran tvärt om av bigotteri och sexualskräck och av moderns strävan att ”skydda dem från världens orena inflytande”.⁷

Redan vid den litterära debuten ger Annie Quiding prov på en i jämförelse med faderns starkt avvikande syn på samhällsfrågorna. I en minnesartikel från 1908 tecknar hon ett visserligen medkännande och kärleksfullt porträtt av fadern. Hans utopiska författarskap framställs lika fullt konsekvent som en skapelse av ”den borne drömmaren och teoretikern”. För samhällets realiteter och inte minst för all individualitet var han således enligt dottern fullständigt främmande.⁸ Det finns inte desto mindre vissa inslag i Annie Åkerhielms tänkande som har beröringspunkter med faderns. Det påtagligaste exemplet är kanske den misstro mot folkets kunskaper och politiska medvetenhet som får Herman Quiding att likna parlamentarism vid ”prattmakarkonster” och endast motvilligt förorda allmän rösträtt i stället för en upplyst

elitstyrelse.⁹ Annie Åkerhielm tar som vi ska se i denna fråga steget fullt ut. I flera av hennes romaner möter vi samtidigt vad som kan uppfattas som en kritik av faderns radikala samhällsteorier – en äldre man med liberala sympatier gränsande till de socialistiska blir en återkommande negativ motkraft till förverkligandet av den patriarkala och auktoritära ordning som är romanernas mål och mening. I den allra första romanen, *Hvidehus* (1899), finner vi ett fiktivt universum där alla konflikter genereras i ett triangulärt kraftfält som är så pedagogiskt strukturerat och så representativt åtminstone för författarskapets första decennier att det finns anledning att se lite närmare på det. I ett av triangelns hörn står den gamla aristokratin och en till sin karaktär förindustriell patriarkal konservatism, representerad av greven, godsägaren och husarofficeren Augustin Hvide. I ett annat befinner sig med konsul Greifenhagen den nya ”aristokrati”, för vilken börsen och penningen har ersatt hedern och traditionen som rättesnören. I det tredje återfinns ”tankens aristokrati”, representerad av författaren och konstnären Ferdinand Deutz, som företräder ett slags symbolistisk-dekadent konstsyn och en moral som inriktas på individens fullständiga frihet. Ännu tydligare än i de kommande romanerna framträder här Annie Quidings mansideal och den samhällssyn som det bottenar i. Augustin Hvide är inte bara ”en god son och broder, en pålitlig vän, en duglig officer, en rättvis förman och husbonde, en framstående landtbrukare och dito hästkännare och ryttare”, hans ”hat till penningvärlden och de namn, som fått sin klang endast af guldets” är också ”oblidkeligt, outrotligt, sammanväxt med hans natur”.¹⁰

Penningens och konstens dyrkare framhåller i denna roman ständigt sin företrädesrätt och sin auktoritet i den nya tid som håller på att växa fram, men författaren låter inget tvivel råda beträffande deras uselhet. Konsulns affärssinne gör honom således alldeles blind för den mänskliga omtanke som faller sig så naturlig för greve Hvide och hans unga hustru. Poeten Deutz framstår som en ännu mer destruktiv kraft. Hans i dubbel bemärkelse dekadenta estetik är knuten till en hänsynslös hedonism, som sprider smärta och bedrövelse omkring sig. Hans förföriska men för familjeliv och individer så förödande förkunnelse kan ses som en första replik till Frida Stéenhoff och den tradition hon tillhör. Konfronterad av greve Hvide konstaterar Deutz: ”Nej, jag skall säga dig, att vi ha vuxit från hvardagsmoralen – – Är kärleken inte fri, så är den osedlig – där har du min trosbekännelse, kort och godt.”¹¹ Ferdinands hustru Margareta, som bittrare än någon annan fått erfara konsekvenserna av denna moral, konstaterar inför greven uppgivet att den bottenar i en tidstypisk dyrkan av det nya:

En estetiserande vekling utan heder och rättsbegrepp – utan hvad du och jag mena med heder och rätt! – hans enda lösen är den infernaliska, som behärskar hela vårt andliga lif: nytt, nytt, nytt! Hvad som är från i går är banalt, och banalitet är den enda dödssynd vi erkänna. Det är banalt att dyrka Gud. – I dag dyrka vi oss själfva. I morgon dyrka vi djäfvulen.¹²

Här närmar vi oss romanens kärna: kulturutvecklingens negativa konsekvenser. Den ”estetik” och den fria moral som är en av dess baksidor angräps skoningslöst. Inte mindre hård är kritiken av det moderna affärstänkandet. Augustins yngre bror Claës kommer under inflytande av konsul Greifenhagen och hans dotter, vilket inleder en upplösning just av ”heder och rättsbegrepp” och involverar honom i ekonomiska transaktioner som berikar honom på änkors och faderlösas bekostnad – det är aldrig svårt att skilja gott från ont i *Hvidehus*. Den livshållning som Deutz och Greifenhagen representerar fyller Augustin Hvide med en känsla av ”vämjelse [...] för hela det moderna lifvet”.¹³ Oron för vart utvecklingen är på väg är alltså det genomgående temat i romanen. Inom familjens krets avvärs till att börja med hoten från de nya, upplösande tendenserna. Mot den allt tvivelaktigare moral som breder ut sig såväl inom affärlivet som inom umgängeslivet ställs i romanens slut den gamla ordning som ännu råder på Hvidehus, och som genom en sons födelse ger hopp om fortlevnad. I det fortsatta författarskapet finner vi förvisso en del variationer och nyanskillnader. Den gemensamma utgångspunkten att hotet från moderniteten måste mötas genom ett återvändande till fäderneärvda värderingar och förhållningssätt kommer inte desto mindre att bestå.

Temat för den långa dikten ”Natt” (1899) är det att samtidens materialism framgångsrikt har gjort sig av med Gud, men inte lika smärtfritt lyckats eliminera djävulen. ”Reportern” förespråkar här i det längsta samhällets humanitet och civilisationsutvecklingens välsignelser, men överflyglas fullständigt av ”Mefisto”, som ger det ena exemplet efter det andra på att tiden är ond och att det i själva verket är hans egen ”klobeprydda hand” som rycker i trådarna.¹⁴ Till sist måste reportern ta till sig den förfärliga insikten, och hittas slutligen vansinnig på gatan. I den av Svenska Akademien prisbelönta versberättelsen *Bröderna* (1901) är samtidens materialism återigen det centrala temat. Livet i det samtida samhället framställs återigen som en lika tröstlös som själlös tillvaro. Som en positiv motbild framstår den fridfulla medeltidsstaden, där kyrkklockor ringer och där traditioner såväl som autentiska sociala relationer ännu är levande.¹⁵

I romanen *Fru Fanny* (1904) erbjuder huvudpersonen, en ”liten nervös produkt af tidens uppjagade verksamhetsdrift” som inte kan leva ”annat än i brådska, ifver och sinnesrörelse”, ett intressant avskräckande exempel på den moderna samhällsutvecklingens konsekvenser.¹⁶ Fannys engagemang i kvinnorörelsen får henne nämli-

gen att fullständigt försumma sina plikter som mor. Författaren har i denna roman uppenbarligen bestämt sig för att bekämpa den moderna tendensdiktningen med dess egna vapen. Det är således helt logiskt att kritiken av Fannys livsstil kulminerar i en scen där hennes dotter insjuknar, vilket inte hindrar henne från att åka iväg till en konferens om kvinnlig rösträtt. När dottern dör är domen över modern avkunnad. Fanny skakas av dödsfallet, men kan inte befria sig från vad hon uppfattar som en ”modern ansvarskänsla”: ”att lefva sitt eget lif, lefva sin personlighet fullt ut”.¹⁷ I *Hvidehus* predikades detta farliga evangelium av dekadenspoeten, i *Fru Fanny* lokaliserar samma samhällsupplösande kraft till den radikala kvinno rörelsen – där Frida Stéenhoff var en av de mest uppmärksammade. Men i romanen finns också en föräring om en kommande nyansering av synen på äktenskapet. Bibi Jonsson urskiljer i en artikel som främst behandlar Åkerhielms sena författarskap i *Fru Fanny* en antydning om den utopi som skulle komma att utvecklas i 30-talsromanerna: drömmen om ett ”jämbördigt kamratäktenskap”. En huvudorsak till att ett sådant inte kan uppnås är i denna roman den ekonomiskt ojämlika situation, där mannen är beroende av hustruns förmögenhet.¹⁸

Ideologiskt ännu intressantare är romanen *Riktiga människor* (1909). Den unga kvinnliga huvudpersonen slits här mellan två män med motsatt politisk uppfattning, fadern och den blivande mannen, och det råder ingen som helst tvekan om vem av dem som representerar romanens auktoriserade värden. Greve Rönnow påminner starkt om greve Hvide i *Hvidehus*. Också denne greve är godsägare och lantbrukare med stark känsla för godset och traditionen. Tack vare en lantarbetarkonflikt – romanen utkom inte för inte i storstrejkens år – får hans politiska hållning tydligare konturer än föregångarens. Rönnow är deciderad antidemokrat och en skarp kritiker av den moderna idé som redan hårt kritiserats i flera av Annie Quidings skrifter: ”den personliga frihetens och självbestämningens”.¹⁹ I *Fru Fanny* var det den mindre kretsen, familjen, som hotades av kvinnoemancipationens frihetsförkunnelse. I *Riktiga människor* är det lantarbetarnas fackförening som hotar att ödelägga hela godset genom sitt själlösa paragrafrytteri. En intressant figur i romanen är professor Blix, som hatar teologer och är ”liberal, röd nog, ansåg han, att skrämman lifvet ur konservativt folk”;²⁰ han är dessutom strängt upptagen med att avsluta sitt stora arbete om Rousseau. Professorn sympatiserar instinktivt med arbetarna i den pågående konflikten men ger upprepade gånger prov på dåligt omdöme och hållningslöshet.

Lantarbetarkonflikten och dess hot mot det rönnowska godset i *Riktiga människor* kan läsas som en bild av hur hela samhället hotas av nya idéer som demokrati och ”personlig frihet”. När greven tillsammans med sin unga hustru rider ut stormen och räddar godset från undergång betyder det framför allt att det finns förut-

sättningar för att nästa generation ska kunna ta vid där den förra slutar; att godset – eller landet – ska kunna styras på samma sätt och efter samma principer som förr. En central fråga förblir obesvarad: hur vill greve Rönnow, och romanens författare, hantera industrialisering, urbanisering och modernisering över huvud taget. Flykten till de traditionsrika patriarkala miljöerna är frestande och kanske åtminstone för en tid genomförbar för en godsägare, men finns det i ett större perspektiv ett alternativ till flykt och isolering? Kan hela det moderna samhället styras enligt antidemokratiska, patriarkala och auktoritära utgångspunkter? Det är en fråga som Annie Åkerhielm skulle återkomma till i en roman som utkom mindre än ett år före krigsutbrottet. Konsekvent och explicit skulle hon besvara den först flera decennier senare – då under intryck av tysk nationalsocialism.

I romanen *Den sofvande staden* (1913) är konflikten mellan tradition och modernitet mer mångfacetterad än i *Riktiga människor* och *Hvidehus*. Romanens Österhamn är åtminstone i sina grövre konturer tecknad efter det Gävle, där Annie Åkerhielm efter giftermålet 1906 bodde några år tillsammans med maken, tidningsmannen Dan Åkerhielm.²¹ Sonen menar i sina memoarer att detta vore det enda tillfället då modern ”dragit ett privat käromål inför offentlighetens forum”. Den manlige huvudpersonens roll i de intriger som utspelas mellan två konkurrerande varv skulle nämligen utan svårighet kunna ”översättas” till den roll fadern spelat i maktkampen mellan Gävles två borgerliga tidningar: Gefle Dagblad och Norrlandsposten.²² När Österhamnsborna prisar ”den gamla goda tiden” är detta ett uttryck för romanens huvudtema: en föraktlig ovilja till utveckling och förnyelse. Staden har tidigare varit en blomstrande hamnstad, men är nu på väg att helt somna in. En rädsla för risktagande, investeringar och industriell förnyelse är på god väg att förlama stadens näringar. Om inte förr så inser läsaren när en grosshandlare som är stadens starke man försvarar detta förhållningssätt med hänvisning till ”traditionen” att samhällsomvandlingen kräver mer av de konservativa än ett värnande av det fäderneärvda.²³ Det finns förvisso värden och traditioner som måste försvaras, men moderniseringen ställer uppenbarligen också krav på en aktiv anpassning och ett dynamiskt förhållningssätt. I det närbelägna Åmyra bruk hade den gamle brukspatronen anträtt en tänkbar väg genom att kombinera ”patriarkernas händöende människotyp” med ”en verkligt modern uppfattning af de humanitära krafven”. Efter hans död har dessvärre ett annat system införts, som i en indignerad passage beskrivs som ett resultat av en ohelig allians mellan två onda krafter i samtiden: den amerikanska arbetsgivarprincipen och fackföreningsrörelsen. Efter brukspatronens död kom således

amerikanska arbetsgifvarmetoder till våldet. Arbetare och arbetsgifvare hade ingen beröring med hvarandra, intet intresse af hvarandra utom arbetet; arbetaren skulle ha sin lön och intet mer; blef han mindre duglig skulle han ersättas med en fullgod kraft; hvad som sedan blef af honom var hans egen affär, likgiltigt om han kommit i går eller ägnat bruket sin ungdoms och mannålders bästa kraft. Sådan är principen. Den är en frukt af fackföreningsrörelsen, som å sin sida gjort allt för att utplåna det personliga förhållandet, det gemensamma intresset mellan arbetsgifvare och arbetare.²⁴

Fackföreningsrörelsens samhällsfarliga verksamhet var ett viktigt motiv redan i *Riktiga människor*. En modern faktor som saknades i den romanen, den ”amerikanska” arbetsgivarprincipen, har tillkommit. Den framställs här som ett hot mot den korporativa organisation av arbetslivet som Åkerhielm helt i enlighet med tidens anti-demokratiska konservatism uppfattar som den klokaste –²⁵ som vi ska se kommer hon längre fram också att bemöta kraven på den allmänna och lika rösträtten med ett förespråkande av en korporativ representationsform. Det är också uppenbart, att det idealsamhälle som Åkerhielm vid denna tidpunkt ser framför sig inte bygger på ett förnekande av förändringen som sådan. Det förenar i stället patriarkala och nationella värderingar med en dynamisk företagarganda och industrialism. Bron mellan dessa till synes disparata förhållningssätt ska uppenbarligen slås med hjälp av en patriarkalt, korporativt och organiskt grundad socialpolitik.

Här och var i *Den sofvande staden* skymtar det annalkande kriget fram – den internationella kapprustningen och Balkankrigen fick ju ett stort inflytande över debattklimatet åren närmast före krigsutbrottet. Många konservativa och nationellt sinnade fäste redan före krigsutbrottet stora förhoppningar på krigets positiva inverkan på folk och nation. Också i Åkerhielms roman möter vi förhoppningen att det krig som redan nu pågår inom Europas gränser borde kunna bidra till ett nationellt uppvaknande, det vill säga till en konservativ majoritet efter nästa val.²⁶

I två artikelsamlingar, *Höger* (1907) och *Till tidens frågor* (1912), genomför Åkerhielm en principiell och utförlig analys av samma politiska frågeställningar som kommer till uttryck också i den litterära produktionen. Skillnaderna mellan höger och vänster, mellan konservatism och liberalism, placeras i *Höger* intressant nog in i ett historiskt utvecklingsperspektiv. Den lika paradoxala som provocativa slutsatsen blir den att vänstern med sin tilltro till den revolutionära förändringen borde bekänna sig till ”den mosaiska skapelsehistorien med dess mellan måndag och lördag skeende världsdaning”. Högern, som för länge sedan övergivit den principiella ambitionen att bevara det bestående oförändrat, borde däremot samlas ”under evolutionismens fana”; dess historiesyn växer ju fram ur denna världsåskådning ”så naturligt som äpplet växer fram på äppleträdet”. Medan liberalismen framstår som en *fö*revolutionär teoribildning stöder sig alltså konservatismen i Åkerhielms tappning på den ”lagbundna utvecklingens” tanke:

Den modärna forskningens resultat tendera i stort sedt att öfverallt ersätta revolution med evolution, artåtskillnad med gradåtskillnad, de plötsliga förvandlingarne med de långa tidrymdernas omärkliga arbete.²⁷

Den ”radikala” vänstern stöder sig således på föråldrade föreställningar som har mer att göra med tro än med vetande, medan den ”konservativa” högerens program är helt i överensstämmelse med den senaste forskningen! Inte desto mindre fyller båda partierna en nödvändig uppgift i den samhälleliga evolutionens tjänst. Högern representerar ”den instinkt som bevarar organismens sammanhang och integritet”, medan vänstern gör sig till tolk för den utveckling som *på längre sikt* kommer att segra.²⁸

Åkerhielms konservatism är således trots sin ambition av värna om samhällsorganismens ”sammanhang och integritet” åtminstone i ett längre perspektiv långtifrån absolut:

Utvecklingens lag tyckes alltså vara den, att hvarje samhällsklass som lyckas undantränga de förre maktinnehafvarne, i sin ordning varder höger gent emot en ny vänster. Arbetarepartiet bär omissskänligen segertecknet på sitt äne, det skall en gång varda höger, äfven det.²⁹

Den pragmatiska uppfattningen av hur högern bäst borde bemöta liberalism och socialism framgår också tydligt av ett pläderande för ett utbyggt socialförsäkringssystem som framstår som en vidareutveckling av Bismarcks; självfallet kombinerat med ett kraftfullt försvar för arbetetsgivarernas ”frihet och bestämmanderätt”.³⁰ Åkerhielm försöker alltså i *Höger* utnyttja evolutionismens prestige genom att argumentera för att det är högern och inte vänstern som stöder sig på utvecklingens lag. Ett motsvarande evolutionistiskt argument begagnades vid denna tid ofta inom det socialistiska lägret. Ett bra exempel tillhandahåller Ture Nerman, som i *Kina åt kineserna!* (1914) framställer nationalismen som en rudimentär ”blindtarm” som i dagens samhälle är livsfarlig om den inte opereras bort. På ett tidigare utvecklingsstadium har den däremot varit berättigad; Tegnér’s ”Svea”, numera ”grandiost tråkig”, var inte desto mindre vid sin tillkomst ”ett fältrop i utvecklingens linje”.³¹

Även i artikelsamlingen *Till tidens frågor* diskuterar Åkerhielm de principiella politiska huvudfrågorna. Det är denna gång uppenbart att vi befinner oss nära kriget; läsaren kastas rätt in i Försvarsstridens hårt polariserade klimat. Under rubriker som ”Nationalismen”, ”Fredsrörelsen” och ”Parlamentarismen” ger Åkerhielm en koncentrerad presentation av sin ståndpunkt. Redan i den inledande artikeln, ”Hvarför jag tillhör högern”, pekar hon ut avståndstagandet från liberalismens utvecklingsoptimism som en avgörande faktor i hennes politiska ställningstagande. Denna gång ger hon sin politiska övertygelse en personlig bakgrund. Vi får veta att hon växte

upp omgiven av ”den gamla renhjärtade, varmhjärtade, naiva liberalism, som med samma fasthet och hänförelse trodde på mänsklighetens fullkomning i denna världen och alla individers fullkomning i en tillkommande, och som i historiens gång såg en enda släktenas ’dejlige pilgrimsgang’ mot dessa båda mål”. Med tiden kom hon emellertid till insikt om att historien innehöll åtskilligt som inte kunde inpassas i ”den stora gudomliga fullkomningsplanen”. Allt talar således för att utvecklingen inte nödvändigtvis går framåt mot människoslåktets förädling. Evolutionen kvarstår lika fullt som ett honnörsord i hennes argumentation. Men hon beskriver sin syn på livet och människan som ”realistisk”, till skillnad från de tänkare som försöker tolka livet med utgångspunkt i ”ett a priori uppdraget skema”: ”Alla sådana skemata, de må nu kallas idealstat eller ’gudomlig’ utvecklingsplan, måste brista för evolutionens öofverskådliga gång, som pappershylsor kring en växande organism.”³² Liberalismen är således ohållbar ur ett utvecklingsperspektiv; den kan ju föras tillbaka till ”upplysningsfilosofien och dess förnumstiga maximer, det sociala kontraktet och den naiva historieuppfattning, som därmed sammanhängde”. Sammanfattningsvis gör den inte rättvisa åt tillvarons komplexitet och dess ”irrationella faktorer”, utan framstår i likhet med upplysningsfilosofin som en svartvit ”konturteckning” uppdragen med ”mått och vinkelhake och prydligt spetsade pennor”. ”Högeråskådningen” kan däremot jämföras med ”en modernt realistisk målning med perspektiv, färg och clairobscur”.³³ Metaforen är inte ovanlig vid denna tid. Det är ingen tillfällighet att vi finner den hos Verner von Heidenstam, bland annat i dikten ”Den nio-åriga freden”, där vi får bevittna hur den fredliga ledans gråtrista tillvaro plötsligt får färg, djup och intensitet, när kriget kommer.³⁴

Synpunkterna på fredsrörelsen och försvarsfrågorna innehåller mycket som framstår som representativt för högern under Försvarsstriden, men också några mer originella inslag. De förbättrade mellanfolkliga förbindelserna och däribland skiljedomsinstitutionen, fredsrörelsens skötebarn, betraktas till att börja med inte alls uteslutande som styrda av någon meningslös kosmopolitisk dröm; tvärt om har de varit berömvärdt framgångsrika i att förhindra krig. Men, märk väl, i att eliminera ”de *onödiga* krigen”, det vill säga krigen om ”sekundära frågor”: formfrågor, hedersfrågor, och så vidare. De har däremot ingen som helst makt att förhindra vad Åkerhielm beskriver som ”de *nödvändiga* krigen, krigen om vitalfrågorna”. De ”nödvändiga” krigen framställs som naturgivna och ofrånkomliga genom att placeras in i ett socialdarwinistiskt sammanhang där den moderna industrikapitalismen framstår som nära besläktad med rovdjurens kamp i djungeln. Men det finns en faktor som gör att dessa krig inte bara är ofrånkomliga, utan också berättigade; en faktor som är besynnerligt produktiv inte bara i uttalade aktivisters föreställningsvärld och retorik, utan i nationalisters och försvarsvänners över huvud taget. Inget annat i världen

har som kriget ”bragt mänsklig storhet i dagen”, menar nämligen Åkerhielm. Kriget har dessutom, trots sin ”ohygglighet”, ”en märklig produktiv och regenererande efterverkan; nästan all uppblomstring historien känner har gått i spåren af ett segerrikt krig”.³⁵ Som Alf W Johansson träffande har konstaterat fick kriget i den konservativa nationella propagandan en ställning motsvarande revolutionsbegreppet inom arbetarrörelsen.³⁶ Åkerhielms insisterande på de *positiva* effekter som kriget utövar på nationen – kulturella, moraliska, psykologiska – anknyter således till ett idékomplex som var mycket utbrett vid denna tid³⁷ – titeln på Gustaf Hellströms reportagebok *Kulturfaktorn* (1916) är en ironisk anspelning på det.

Under rubriken ”Nationalismen” avfärdar Åkerhielm liberalernas och ”vänsterns” entusiasm för ”de universella kulturidealerna i stället för de nationella idealerna”: kosmopolitismen är inget annat än ”en ofruktbar och meningslös dröm”. Högern, som i den inledande artikeln sades i högre grad än liberalerna ha förstånd att uppfatta tillvarons ”irrationella faktorer”, företräder inte desto mindre ”empirismen”. Till skillnad från vänstern är man nämligen medveten om människorna, som ”begränsade varelser” också måste begränsa sitt ”verksamhetsområde”. ”Jorden” och ”mänskligheten” vore ”egenskaplösa abstrakta begrepp”. Medkänsla och kärlek i någon djupare mening förutsätter i själva verket både förståelse och framför allt en ingående förtrogenhet med ett begränsat område:

För att varaktigt och verkligt lyckliggöra ett folk är det ej nog att taga sin tillflykt till de universella recepten. Vårt mål måste vara att förskaffa det just *den* art af lycka som är den högsta för dess säregna skaplynne, med ett ord, blifva sig själf.

Helt konsekvent slår Åkerhielm fast att ”[n]ationalitetens värde är differentieringens värde”. Kosmopolitismen är inte bara en abstraktion utan förankring i ”empirin”. Skulle den segra i så måtto att ”raser och nationer” skulle mista ”sin egendomlighet” så vore detta en katastrof för mänskligheten också på det kulturella planet: ”En likartad kultur, utbredd öfver hela världen, måste blifva ett stagnerande vatten, som ruttar efter hand.”³⁸

För att sammanfatta det hittills sagda: Annie Åkerhielm kan i politiskt avseende med fördel placeras in i den europeiska konservatismens huvudströmning; det vill säga i den konservatism som inte minst präglas av att en mer aggressiv och makt dyrkande nationalism omkring 1870 avlöser den tidigare, liberala nationalismen. De huvudpunkter i denna ideologi som urskiljs av Nils Elvander i hans studie av Harald Hjärne och den konservativa idédebatten i Sverige³⁹ återfinns alla hos Åkerhielm: traditionalismen; föreställningen om fasta nationalkaraktärer och den därmed sammanhängande nationalismen; uppfattningen av nationernas inbördes konkurrens, inklusive kriget, som en darwinistisk kamp för tillvaron; organismteorin,

som betraktar staten eller folket som en orubblig enhet av tidigare, nuvarande och kommande generationer; den antidemokratiska övertygelsen; de korporativa föreställningarna, slutligen, utifrån vilka man sökte ”stärka den nationella gemenskapen och reducera de sociala skillnadernas betydelse utan att rubba den bestående samhällsordningen”.⁴⁰ Som vi har sett framskymtar i *Den sofvande staden* visserligen en uppluckring av den konsekventa traditionalismen; åtminstone antydningssvis tycks Åkerhielm här förespråka en kombination av korporativism och modern industrialism.

I februari 1912 kompletterade Annie Åkerhielm sin politiska polemik med ett literärt bidrag. Striden om den nya pansarbåten är en av de klassiska i svensk försvarspolitik. Den konservativa regeringen Lindman hade 1911 genomdrivit ett anslag på fyra miljoner till byggandet av en ”F-båt”, ett beslut som tills vidare inställdes av den liberala ministären Staaff, som tillträdde hösten 1911. Resultatet blev våldsamma nationella opinionsyttringar, som i början av 1912 kulminerade i två frivilliga insamlingar, organiserade av Svenska pansarbåtsföreningen och Nationalinsamlingen för pansarbåt. Staaff fick lov att ta emot totalt över 17 miljoner. Det första resultatet blev pansarskeppet Sverige. I samband med överlämnandet av de insamlade medlen publicerade Annie Åkerhielm i *Nya Dagligt Allehanda* sin mycket uppmärksammade ”F-båt-sång”. Dikten inleds med den inom den nationalistiska propagandadiktningen vedertagna bilden av ett folk som sover trots att ofärdsmolnen hopar sig. Åkerhielms dikt skiljer sig dock från mängden genom att inte bara peka ut den fara som hotar från öster, utan insistera på att en frenetisk kapprustning är på väg att genomföras i hela Europa:

I slummer låg Svea rike, ur sömnen intet det väckte,
 Det drömde om fredens småting, det forna svearnes släkte;
 Men ute mullrade åskor vid randen af mulnande rymd,
 Och ute vaknade folken till dagen, af skyar skymd.

[...]

Nu fejas det millioner gevär i de främmande länder,
 Nu pressas fingrar mot trycket af millioner händer:
 I feber det hamrar på varfven, i feber pulsarna slå:
 Vaknar du nu ej, Sverige – slätt aldrig vaknar du då!

I den nionde strofen hyllas inte bara folkviljans suveräna upphävande av den liberala regeringens beslut, här formuleras också ett underkännande av hela det parlamentariska systemet till förmån för ett ”folkligare” styre:

Hvad nu? – Ministrarna säga, att båten ej får byggas!
Hvad kung och riksdag beslutit, det skulle af statsråd ryggas?
Vid Gud, skall båten byggas! – så talade Sveriges folk:
Vi veta nog, hvad vi mena, vår vilja behöfver ej tolk.

Insamlingen och det svenska folkets offervillighet framställs som en avgörande förändring, som ett uppvaknande ur den förrådiska ”sömnens”: ”Är detta verkligen Sverige? – Nu gnugga vi bländande gråt –/ och detta gjorde du, F-båt – du Herrens signade båt!” I diktens sista strof genomför Åkerhielm den visserligen retoriskt motiverade men ändå i politiskt avseende rätt överraskande manövern att insistera på att F-båten vore ett skydd inte bara mot den ryska fiende som ständigt målades på dörren i den konservativa propagandan, utan mot potentiella anfallare från åtskilliga vädersträck:

Du F-båt, folkbåt, värn emot ryssar och tyskar och briter,
Låt dina kanoners stämma besvara fraser och fnitter!
Som Spaniens stolta armada vid briterernas segersång
Skall fiendeflottan sjunka för svenska skott en gång!⁴¹

Frida Stéenhoff

Inte bara Annie Åkerhielm, utan också Frida Stéenhoff stod idémässigt i ett visst spänningsförhållande till sin far. Frida föddes i Stockholm 1865 som dotter till Bernhard Wadström och Helga, född Westdahl. Fadern var komminister samt en av Evangeliska Fosterlandsstiftelsens grundare. Som predikant av pietistisk färg gjorde han sig känd för en stor innerlighet, vilken bidrog till att han kom i nära kontakt med kungafamiljen. Han blev hovpredikant och prinsessan Eugénies själasörjare och förtrogne, bland annat som rådgivare i hennes välgörenhetsarbete. Familjen Wadström var under flera somrar prinsessans gäst på Fridhem på Gotland.⁴² Frida Wadström studerade bland annat i Schweiz och vid Lyceum för flickor i Stockholm. Precis som Annie Quiding utvecklade hon tidigt värderingar som skilde sig starkt från faderns. Redan tidigare hade hon haft svårt att dela de pietistiska stämningar som genomsyrade hemmet, och vid konfirmationen blev det tydligt för henne att hon inte hade någon tro.⁴³ Den evolutionistiska kärlekslära som Stéenhoff kom att omfatta och förkunnade i så många skrifter innehöll inte bara åtskilliga inslag som stod i opposition till kristendomen; den kan som helhet uppfattas som en ersättning för den.⁴⁴

Av stor betydelse för Stéenhoffs kommande författarskap blev giftermålet 1887 med läkaren Gotthilf Stéenhoff. Paret flyttade till Sundsvall, där det skulle komma

att bli kvar ända till 1908; de bodde därefter i Stockholm. Genom välgörenhetsarbete och inte minst genom mannens verksamhet som läkare bland annat vid fångelset och barnhemmet konfronterades Frida Stéehoff i Sundsvall med en miljö av fattigdom, trångboddhet och alkoholmissbruk som innebar ett socialt och politiskt uppvaknande. Redan efter ett par år i Sundsvall börjar hon publicera artiklar som ger prov på den sociala orientering som ska komma att känneteckna författarskapet.⁴⁵

Under perioden mellan debuten 1896 och krigsutbrottet ger Frida Stéehoff ut en rad dramer och berättelser. Nästan undantagslöst tar de upp konkreta sociala problem till debatt, och alla bär de signaturen Harold Gote – hon sätter visserligen ofta ut sitt eget namn, men kompletterat med den allt mera välbekanta signaturen inom parentes. En kort presentation av några av skådespelen ger en antydning om vilka sociala problem som intresserade deras författare. *Lejonets unge* (1896) går till angrepp mot den konventionella synen på kvinnors och mäns möjligheter till förbindelser utanför äktenskapet, men inte alls för att predika någon ansvarslös fri kärlek. Inför dramats premiär slog författaren själv fast att alternativet vore ”ett naturligt samliv mellan man och kvinna, uppbyggt av ideell hängivenhet, men utan lagens band”, något som ”skulle kunna vara samhälle och individer till nytta i stället för skada”.⁴⁶ Som en sann fullföljare av det moderna genombrottet hävdar Frida Stéehoff att kärleken är en moralisk fråga och överordnad äktenskapslagstiftningen. Hon fortsätter således den problematisering av äktenskapet som bland andra Amalie Skram, Victoria Benedictsson och Anne Charlotte Leffler påbörjat. Men hon radikaliserar den också. Som Margareta Wirmark har påpekat presenterar Stéehoff redan i *Lejonets unge* till skillnad från sina föregångare, som formulerat en övervägande negativ kritik, en alternativ etik och ett nytt normsystem: ”ett system anpassat såväl för de två könen som för ett framtida samhälle”.⁴⁷ Det var inte bara budskapet, utan också sättet att framföra det, som var nytt och radikalt. Till skillnad från sina föregångare nöjer hon sig inte med en ”förmedlad argumentation”, konstaterar Ingeborg Nordin Hennel, utan hon ”placeras sig själv på estraden i ett direkt tilltal till offentligheten”.⁴⁸ Under de kommande decennierna blir Frida Stéehoff en av de radikalaste och mest provocativa rösterna inom den svenska kvinnorörelsen.⁴⁹

Frågan om den moraliska kärleken ligger till grund också för *Sin nästas hustru* (1898), som tydligare än debutverket fokuserar på kvinnans ofria ställning i samhället. I *Ärkefienden* (1900) är tendensen riktad mot katolska kyrkan, i *Stridbar ungdom* (1907), som jag får anledning att återkomma till, är den pacifistisk. *Den smala vägen* (1910) propagerar för utomäktenskapliga barns arvsrätt, medan *Kärlekens rival* (1912) tar upp en ännu mer brännbar fråga: kvinnlig homosexualitet, visserligen av ”själisk” karaktär. Sitt engagemang i samhällsfrågorna demonstrerar Stéehoff även i en serie föredrag som också gavs ut som broschyrer, bland andra *Feminismens mo-*

ral (1903), *Den reglementerade prostitutionen ur feministisk synpunkt* (1904), *Humanitet och barnalstring* (1905), som förespråkar användandet av preventivmedel, *Hvarför skola kvinnorna vänta?* (1905), där ämnet är införandet av kvinnlig rösträtt.⁵⁰ I *Det nya folket* (1910) propagerar hon bland annat för en radikal ”omorganisation av äganderätten” som ska låta individen ”fritt disponera alla resultaten av det gemensamma arbetet”, vilket vore en förutsättning för ”det nya folket”: ”folket utan klasser”.⁵¹ Som en utgångspunkt för diskussionen av Stéenhoffs produktion under krigsåren ska två av hennes pacifistiska skrifter från förkrigstiden uppmärksammas: broschyren *Fosterlandskänslan* (1907) och dramat *Stridbar ungdom* (uppfört 1906, efter att först ha publicerats som följetong i *Fram* tryckt 1907).

I *Fosterlandskänslan* diskuteras på ett principiellt och teoretiskt plan flera av de problem som gestaltas dramatiskt i *Stridbar ungdom*: först och främst förhållandet mellan nationalism och internationalism, mellan fosterlandskärlek och människokärlek. Det är karakteristiskt för Stéenhoff att dessa frågor konsekvent placeras in i ett historiskt och civilisatoriskt utvecklingsförlopp. Sällan har Frida Stéenhoffs evolutionism kommit till ett så tydligt uttryck som i denna broschyr. Hon konstaterar inledningsvis att den enkla fosterlandskärleken på ett tidigare utvecklingsstadium varit en naturlig och fullt berättigad känsla, men att mänsklighetens senare utveckling gör den till ett snart passerat stadium i en tid när den håller på att ”växa ifrån sina blodtörstiga instinkter, och folken söka förbrödra sig på ett sätt och i en utsträckning, som historien hittills aldrig omtalat”:

Detta nya känsloliv inverkar på tänkesätten. En massa nyfödda reflexioner korsa hjärnorna, man söker hit och dit för att få till stånd en tidsenlig förbindelseled mellan den gamla nationella kärleken och den nya internationella. Tanken på samband mellan fosterland och mänsklighet vinner mer och mer insteg i folkens medvetande. Man vill nå harmoni mellan det enskilda landets och de många ländernas intressen, man vill försona det nationella och det internationella idealet.⁵²

Därefter presenteras två motstridiga förhållningssätt, bägge med stor utbredning i samtiden: ”den isolerande nationella uppfattningen” respektive ”den fosterlandsfientliga uppfattningen”. Stéenhoff bemödar sig här inte om att anlägga ett objektivt tonläge. Den ”nationella uppfattningen” framställs till att börja med som grumligt känslostyrd. Den sägs leda till absurda och förfärliga konsekvenser – ”Ingen opposition kan tålas, icke ens mot befallningen från de å landets vägnar ledande att nedskjuta landsmän och anhöriga, om landets väl anses behöfva dylik handling.” – och den beskrivs som vilande på en underbyggnad av inkonsekvens och hyckleri.⁵³

Den ”fosterlandsfientliga uppfattningen”, det vill i praktiken säga den socialistiska, skildras med långt större sympati, faktiskt med så stor inlevelse att gränsen

mellan referatet av de idéer som är karakteristiska för uppfattningen och de åsikter som Stéenhoff själv omfattar inte alltid är tydlig. Hon tar fasta på att ”den fosterlandsfientliga rörelsen” utgår ifrån att ”befintligheten av fosterland är krigens orsak”: ”Fanns det inga fosterland, fanns det inga krig.” Sammanfattningen av de ”fosterlandsfientliga” uppfattning av ”nationalisternas” position befinner sig mycket nära den bild av dem hon själv givit i det föregående avsnittet. Konklusionen av avsnittet om de ”fosterlandsfientliga”, slutligen, är inget annat än ett entydigt ställningstagande: ”de fosterlandsfientliga äro människovänner, som anse att fosterlandsbegreppet är människorna enbart till skada”.⁵⁴

Det kan således se ut som om Frida Stéenhoff helt enkelt avfärdat den nationalistiska positionen, för att i stället bekänna sig till den ”fosterlandsfientliga”, det vill säga internationalistiska. Men i broschyrens tredje avsnitt presenteras vad som framställs som en ännu mer upplyst ståndpunkt: den ”evolutionistiska”. Ovanligt explicit i sin redogörelse för förhållandet mellan det nationella och internationella i ett utvecklingsperspektiv förtjänar den att citeras utförligt:

[Den evolutionistiska uppfattningen] stöder sig på evolutionsteorien och den kan i korthet definieras sålunda: fosterlandsidén är underkastad utvecklingslagen. (Med evolutionsteorien menas den mot skapelsehistorien opponerande, av Spencer bearbetade och med darwinismen överensstämmande läran, att världens utveckling försiggått gradvis och småningom under långa tidsrymder. Den innebär ett oavbrutet fortskridande från lägre livsformer till högre sådana.)

Det aktuella fosterlandet är alltid en övergångsform till ett större fosterland. Från början existerade inget fosterland alls. Det skapades först småningom genom utväxande och organisation.

Ur familjerna kom stammen, ur stammarna folket, ur folken nationen. Av de europeiska nationerna skall bildas det stora europeiska fosterlandet. Av de skilda världsdelarnas enhet i sinom tid det telluriska fosterlandet (d. v. s. som innefattar hela planeten Tellus).

Bildandet af fosterland är helt enkelt en del av den process som under seklernas gång strävar att göra livet på jorden ändamålsenligt. Det nuvarande tillståndet är blott ett stadium i detta lagbundna ordnande av planeten i sin helhet, där människosläktet redan genomlevat så många olika skeden av samfundsbildning.⁵⁵

Utvecklingsoptimismen är således programmatisk. Som exempel på det fortskridande ”upplysningsarbetet” anför Stéenhoff det växande antalet världskongresser, liksom det fortskridande arbetet på att upprätta internationella organisationer; sammanfattningsvis en framväxande ny värld, ”befolkad med världsborgare som alla vilja samverka till mänsklighetens väl utan tanke på ras och nationalitet”. Stéenhoff avfärdar trots allt inte helt och hållet den nationella känslan, som också har en plats

i det evolutionistiska tänkandet: ”Varje människa har två fosterland, det där hon är född – och världen. Vid det mindre är hon fäst med minnenas tillgivenhet så som hon är fäst vid det landskap, den ort där hon vuxit upp och fått omhuldande kärlek. Vid det större är hon fäst med sin allmänmänskliga själ och sin hängivenhet för civilisationen [...]”.⁵⁶

Stéenhoffs bekännelse till den ”evolutionistiska” fosterlandskänslan innebär alltså ett klart avståndstagande från den nationalistiska, men en mindre entydig avgränsning i förhållande till den ”fosterlandsfientliga”; denna övertygelse strider ju inte ”mot evolutionens idé, icke mot förbrödringen”.⁵⁷ I själva verket återfinns stora delar av hennes argumentation i det socialistiska lägret. Stéenhoffs ”aktuella fosterland”, en ”övergångsform” på vägen från den lokala gemenskapen till den globala, hittar vi exempelvis också hos Ture Nerman. I den redan nämnda boken *Kina åt kineserna!* (1914), hans första stora uppgörelse med nationalismen, beskriver Nerman historiens utveckling från medeltidens landskapsnationella tänkande via nationen, ”en tillfällig mellanstation, en historisk genomgångsform”, och vidare i internationalistisk riktning. Utvecklingen ”brusar oemotståndligt fram”, hävdar Nerman, och den ska ”i en snar framtid skapa Europas Förenta Stater, ja en värdsunion [sic]”.⁵⁸ Ännu närmare den socialistiska positionen kommer Stéenhoff när hon till slut går igenom argumenten i försvarsfrågan. Bland evolutionisterna återfinns ”den parlamentariska, även kallad den borgerliga freds rörelsens anhängare”, bland de ”fosterlandsfientliga” däremot ”anti-militaristerna”, som uppmanar till vägran att göra militärtjänst. Stéenhoff ger visserligen de borgerliga pacifisterna rätt i att man ”icke skall *uppmana* unga entusiaster att handla så, att de komma i kollision med lagen”. Men hon hyser inte desto mindre den största respekt för den individ som, ”buren av inre hänförelse”, följer sitt samvetes lag.⁵⁹ Att hennes respekt för lagarna inte är absolut framgår också av hennes höga värdering av revolutioner som ett nödvändigt led i den historiska utvecklingen:

Det eviga lydandet och den mera passiva kritiken av lagarne har icke alltid varit tillräckligt för reformarbetet i ett land. Det finns intet land, vårt eget icke undantaget, där icke sådana någon gång varit en räddning. Den stora franska revolutionen blev till en civilisationens pånyttfödelse.⁶⁰

Frida Stéenhoffs feministiska teorier är uppbyggda av impulser från vitt skilda tänkare och idétraditioner, utöver från Spencer bland annat från Darwin, Malthus, Nietzsche och de franska upplysningsfilosoferna.⁶¹ I sin syn på äktenskap och sexualitet står hon i praktiken nära Ellen Key, även om hon inte har någon förståelse för Keys teorier om könens artskildhet eller för hennes moderlighetskult.⁶² I sitt betonande av att det ekonomiska beroendet är kvinnoförtryckets grund ansluter hon sig

till de socialistiska teoretikerna; liksom Friedrich Engels ser hon i egendomsäktenskapets uppkomst ursprunget till den kvinnliga underordningen.⁶³ Verkligt radikal är som redan har påpekats hennes dröm om en omorganisation av äganderätten. I *Det nya folket* (1910) hävdar hon exempelvis att ett upphävande av den privata äganderätten vore ett mindre ”intrång i personlig frihet” än till exempel allmän värnplikt eller beslut om krigsförklaring.⁶⁴ Men Frida Stéenhoff anslöt sig aldrig till något politiskt parti. Den kritik som riktades mot hennes arbeten kom också både från höger och från vänster. I sina kvinnopolitiska skrifter gav hon som Christina Carlsson Wetterberg har konstaterat inte desto mindre ”i stora stycken sitt stöd åt socialdemokratinns allmänna sociala reformprogram”.⁶⁵ Närheten till socialdemokratin är som vi har sett också uppenbar både i synen på nationalismen, i uppfattningen om den privata äganderätten och i försvarsfrågan; den framgår också av förlagsnamnen på de pacifistiska skrifterna. *Fosterlandskänslan* utkom visserligen i serien ”Fria ord” på Björck & Börjessons förlag, men såväl *Stridbar ungdom* som broschyren *Krigets herrar – världens herrar* utkom på socialdemokratiska förlag; den förra på Socialdemokratiska ungdomsförbundets, den senare på Frams förlag. Det är ingen tillfällighet – det var inte den moderata, utan den radikala grenen av socialdemokratin som stod Stéenhoff närmast.

Mer givande än att försöka knyta Frida Stéenhoff till det ena eller det andra politiska partiets ståndpunkter är det kanske ändå att beskriva henne som ”kulturidealist”, ett uttryck som myntades 1903 av filosofen Allen Vannérus. Till skillnad från den religiösa idealismen, menar Vannérus, hänför sig kulturidealismen till ”den omedelbara verkligheten”, den är ”realistisk och kritisk” och den är genomträngd av ”rättfärdighetsidén”. Kulturidealismen i Vannérus tappning kännetecknas som Nils Runeby har framhållit av sin processutvecklings- och bildningskaraktär, både på det individuella och det sociala planet.⁶⁶ Kulturidealismen drömmer om

en rationell rent mänsklig kultur, organiskt omfattande individen, samhällena och mänskligheten i dess helhet samt är besjälad av det kulturella idésystem och den anda av sanning och rätt, vilken utstrålar från detta system och mer och mer, allt efter som utvecklingen fortskrider, genomtränger det hela.⁶⁷

Hur förhåller sig då dramat *Stridbar ungdom* till denna kulturidealism och till de programmatiska idéer om fosterland och försvar som Stéenhoff ungefär samtidigt formulerar i *Fosterlandskänslan*? Den 1/II 1906 uppfördes dramat för första gången av Alfred Lundbergs teatersällskap i Gävle. Uppförandet väckte stor uppmärksamhet som den första pacifistiska teaterföreställningen i Sverige. Stéenhoffs biograf Beatrice Zade uppger att premiärpubliken mottog dramat med stor entusiasm.⁶⁸ Av recensionerna i lokalpressen framgår emellertid tydligt, att publiken var delad

i två läger. I *Arbetarbladet* meddelas att bifallet var ”varmt och kraftigt”, men att ”den chokerade [sic] parketten” ”av helt naturliga skäl ställde sig reserverad till applåder”. Borgerliga *Gefle Dagblad* kan å sin sida rapportera att dramat ”af en del bland publiken mottogs med demonstrativt bifall”.⁶⁹ *Stridbar ungdom* spelades under de följande månaderna för utsålda hus i en lång rad svenska städer. Den spreds dessutom snart till långt större kretsar genom att chefen för Socialdemokratiska ungdomsförbundets förlag, Per Albin Hansson, förvärvade förlagsrätten och på våren 1907 gav ut dramat i en imponerande upplaga om fem tusen exemplar.⁷⁰

I *Stridbar ungdom* konfronteras nationalism och internationalism; militarism och pacifism. Helt i överensstämmelse med Stéenhoffs framstegsoptimistiska hållning är det den unga generationen, först och främst representerad av ynglingen Flor Melato, som engagerar sig för fredstanken och den internationella förbrödringen, medan den äldre generationen antingen som Flors faster, generalskan Kristina von Burg, styrs av konservativt fosterländska och militaristiska ideal eller som hans far, historikern Marco Melato, lever i det förflutna och är fullständigt främmande för vad som sker i samtiden. Allmängiltigheten i kritiken av nationalismen har Stéenhoff understrukit genom att undvika att lokalisera sitt drama till ett igenkännbart land. Personernas namn pekar inte entydigt i någon riktning. I den inledande scenanvisningen får vi veta att handlingen ”försiggår någonstädes i Europa i våra dagar”: ”De uppträdande förete inga särskilda rasegenskaper. De äro vad det yttre angår genomsnittstyper ur högre medelklass. Dräkterna av franskt eller engelskt snitt.” Den flagga som generalskan syr på – inte särskilt diskret signalerande den fosterländska indoktrinering som utgör ett ledmotiv i dramat – är likaså ”av obestämd nationalitet”.⁷¹

Flor gör skandal genom att arresteras för deltagande i en fredsdemonstration, vilket utlöser såväl hans mor Dorias oro som hans fasters förakt. Brytningen med familjens och klassens värderingar manifesteras tydligast genom att han och kusinen Regina, generalskans dotter, inser att de inte som alla förväntat har någon framtid tillsammans; de har alltför litet gemensamt. Regina, som i själva verket kan känna sympati för Flors reformiver, konstaterar sorgset att hon själv är alltför präglad av moderns fosterländska och militaristiska uppfostran. Som en gengångare ur genombrottslitteraturens galleri av pedagogiska skräckbilder förkunnar generalskan sitt uppfostringsideal: ”Jag är övertygad om, att man kan i bestämd riktning påverka folks hjärnor, i synnerhet barnens, bara man har den rätta metoden. Man skall impregnera dem, däri ligger det.”⁷² I en intressant scen illustreras effekterna av denna auktoritära uppfostran i militarismens och nationalismens tecken. Stéenhoff lyfter här mycket konkret fram den traditionellt auktoritära maskulinitetens attraktion på Regina som en rent fysisk botten i hennes försvarsvänlighet och patriotism. Flor frågar sig, hur militarism och nationalism låter sig förena med Jesu lära.

Regina (ogillande):

Man skall inte blanda in Jesus i argumentering för moderna saker.

Flor (leende):

Nej, de kristna militaristerna äro inte hågade för det. Så mycket mera skäl. Han var onekligen en fredsvän. Därför har han ännu inget anseende. – Tror du han älskade sitt fosterland?

Regina:

Tyvärr inte nog.

Flor:

Då hade han bättre förstått svärdets bruk! Undras vad han skulle sagt om undervattensminor och varggropar?

Regina:

Han var inte av det slags män fosterlandet bäst behöver. Han var ingen försvarare. Hans manlighet var inte av det slag jag beundrar.

Flor:

Vad han skulle förefalla löjlig i vår fina societet. Han var ju inte ens road av att jaga. Så omanligt! Inte minsta lilla livsläckarlust. Det är ju riktigt genant, att han var en karl!

Regina:

Naturligtvis var han en stor och kraftfull ande. Annars hade han inte imponerat på mänskligheten. – Om han nu verkligen existerat. Det vet man ju inte säkert.

Flor:

Det gör knappt något till saken. Som fantasiskapelse verkar han ju lika mycket. Och är en så vördad auktoritet i militärstaternas kyrkor. Därför ska' vi använda honom. (*Ironiskt.*) Det är tur i alla fall, att han har så få efterföljare, eller hur? Annars vore det snart slut med fosterlandet.⁷³

Ungdomens revolt mot militarism och traditioner är den positiva kraften i detta drama. Flors revolt gäller inte bara försvarspolitiken, utan också i högsta grad den mansroll som militarismen har fostrat – som vi ska se definierar Stéenhoff den längre fram som dubbel, innefattande rollerna ”mannen-krigaren” och ”mannen-ägaren”. I Flors analys är det självklart att militarismen inte kan isoleras från det nuvarande samhällskicket och att en revolution är den enda framkomliga vägen:

Vi nöja oss inte med små skenreformer. Vi vilja ha en ny kärna, inte bara en nyreparerad yta. Därför säga vi: ned med militärer och byråkrater, ned med hela soldat- och polisregementet! [...] Det är borgarstaten med dess klasskillnad och trånga vyer, som måste bort. [...] Det är så genomruttet alltihop, så man måste vara mumie för att inte vara revolutionär.⁷⁴

Flor och hans häftiga ovilja mot ”borgarstaten” är visserligen framställd i en sympatisk dager. Det råder ingen tvekan om att han är ännu en av genombrottslitteraturens unga upproriska hjältar med hög moral och personlig integritet. Men det är ändå knappast någon tillfällighet att det i *Stridbar ungdom* inte blir revolutionen som öppnar dörren för freden.

I det större drama som parallellt med familjekonflikten utspelas på gatorna utanför familjens salong stiger spänningen visserligen dramatiskt när arbetarledaren och fredsagitatorn Veber mördas på öppen gata. Flor dras nu istället för till Regina till faderns renskriviska Vjera, som liksom han själv visar sig vara en anhängare till freds-saken och till den mördade Veber. I den tredje akten stiger spänningen ytterligare i det utomsceniska politiska dramat. Makthavarna vill kommendera ut trupper mot den demonstrerande folkmassan, men ”manskaper från samtliga kasärner” under-tecknar i stället ett manifest, med innebörden att ”trupperna hädanefter skilja på yttre fiender och fredligt demonstrerande landsmän”. Resultatet blir en politisk kris – regeringschefen vill ”sätta hårt mot hårt”, men får inte med sig sina ministrar.⁷⁵ Från gatan hörs ett tilltagande oväsen, som efter hand övergår i hurrarop och jubel: statsministern har avgått och en ny regering ska bildas ”med hänsyn till ett från utländska makter inkommet, hittills hemlighållet förslag till förbund, grundat på successiv avväpning och internationellt förbrödringsarbete”.⁷⁶ Nyss var landet på väg in i kriget och på gränsen till inbördeskrig. I stället för dessa katastrofer har nu arbetarnas fredsengagemang lagt grunden till ett fredligt samhälle styrt enligt internationalistiska principer.

Författarskapen under krigsåren

Frida Stéenhoff

För Frida Stéenhoff kom kriget – trots de varningstecken som länge hade kunnat skönjas – som en förstämmande och förlamande chock. Krigsutbrottet framstod, åtminstone i dystrare ögonblick, inte bara som ett dystert bakslag för det internationella samarbetet i allmänhet och för fredsrörelsen i synnerhet, utan som en de-

menti av hela hennes utvecklingsoptimistiska kärlekslära.⁷⁷ Ännu vid nyåret 1915 är hennes sinnesstämning mycket mörk. I ett brev till Ellen Key formulerar hon med syftning på kriget en ”hjärtlig nyårsönskan att eländet skall minska”: ”Vad skall man tillönska varandra annat än att trycket skall minska, som så förfärligt pinar allas våra hjärtan.”⁷⁸ Men hon har redan påbörjat det pacifistiska arbete som fullföljer insatsen med *Fosterlandskänslan* och *Stridbar ungdom* och som ska komma att uppta mycket av hennes tid under krigsåren. Brevet till Key sändes tillsammans med ett större manuskript. När boken några månader senare kom ut bar den titeln *Ljusa bragder och mörka dåd. Kulturhistoriska tablåer från 1700-talet*. Denna titels anknytning till världskriget är långt ifrån uppenbar, men Stéenhoff tillhandahåller den själv i brevet till Key:

I dessa tider kunde det ha en smula betydelse att få ut något om en verklig kultur­människa. Kärleks- och historiska regent- och krigsdramer, ack hur många sådana har icke sett dagen. Men hur många sanna kulturhistoriska dramer ha vi? Jag vet inget.

Boken ska alltså låta läsarna lära känna ”en verklig kultur­människa”; ett positivt motstycke till de krigshetsare och aktivister som dagligen pockar på uppmärksamhet i tidningarna. Den verkliga kultur­människan var verksam på 1700-talet och en släkting till Frida Stéenhoff. Han hette Carl Bernhard Wadström (1746–1799) och fick tillnamnet Filonegros, som bars också av Frida Stéenhoffs far, som en heders­betygelse för sin kamp mot neger­slaveriet.⁷⁹ Wadström ingick i en expedition till Afrika understödd av Gustav III – syftet var delvis vetenskapligt, men först och främst att finna en lämplig plats för en svensk koloni. I England blev Wadströms vittnes­mål inför parlamentet tillsammans med hans skrifter om förhållandena i Afrika uppmärksammade inlägg i debatten om slaveriets berättigande.

Ljusa bragder och mörka dåd är således berättelsen om filantropen Wadström; ett uppbyggligt föredöme och ett ljus i det pågående världskrigets mörker. Redogörelsen för Wadströms kamp mot lömska franska slavhandlare och av vinstintresse avtrubbade engelsmän har i och för sig också en inte bara allmänt humanitär, utan också direkt pacifistisk grundton. Krigets ekonomiska motiv uppmärksammas – krigsfångar förvandlas i girighetens namn snabbt till slavar. Likaså understryks krigets destruktiva karaktär, bland annat i samband med den internationella konferensen i Paris för slavhandelns avskaffande 1799, vars verksamhet försvåras av det pågående kriget mellan Storbritannien och Frankrike. En av konferensens deltagare beklagar sig: ”Ack, hur ofullkomlig är inte friheten så länge folken bekriga varandra. Alltid kommer kriget störande i vägen, när människor samlat sig om något ädelt verk och hunnit en bit på väg mot det rätta.”⁸⁰ Men berättelsen om Wadströms kamp för ett ädelt mål, som först efter många år ska komma att uppnås, kan också

som helhet läsas som ett motstycke till Frida Stéenhoffs egen kamp mot militarismen. Kanske gav det henne styrka i motgångens tid att fördjupa sig i släktingens heroiska kamp mot slaveriet. Han liksom hon möttes ju av svåra motgångar, men det mål han strävat efter skulle, visserligen långt efter hans död, till sist komma att uppnås. På samma sätt var Stéenhoff, när hon väl hämtat sig från chocken över krigsutbrottet, bergfast övertygad om att pacifismens och internationalismens idé ändå slutligen skulle segra.

Det finns utöver de gemensamma humanitära och pacifistiska utgångspunkterna också konkreta inslag som förenar de två projekten, Wadströms i *Ljusa bragder och mörka dåd* och Stéenhoffs. Både i *Fosterlandskänslan* och *Stridbar ungdom* jämförs dödandet av en medmänniska med kannibalism. I *Stridbar ungdom* deklarerar Flor sin avsky för krig och för dödande över huvud taget: ”Det är mig omöjligt att vara bödel. Be mig lika gärna bli människoätare som soldat. För mig är det bara en nyans mellan att slakta och äta.”⁸¹ Här föregriper Stéenhoff med ett drygt decennium Selma Lagerlöfs stora antikrigsroman *Bannlyst* (1918), där kannibalismen används just i syftet att framkalla avsky för kriget. I *Fosterlandskänslan* anför Stéenhoff ett besläktat citat från Guy de Maupassant. Här ställs frågan, vilka som är ”de verkliga vildarne”: ”De som slåss för att äta sina besegrade fiender, eller de som slåss för att döda, endast för att få döda?”⁸² Också i *Ljusa bragder och mörka dåd* knyts kannibalismen till det humanitära projektets motståndare. Slavhandlaren Vassimont konstaterar här att Wadström och hans meningsfränder uppfattar slavhandlarna som ”jämförliga med de vidrigaste människoätare”. Slavhandlare i slutet av 1700-talet framstår således liksom militarister i början av 1900-talet som ett slags kannibaler; deras brott mot medmänsklighetens och humanitetens enkla budord är lika grovt som brottet mot tabut att inte äta människokött. När Wadström sammanfattar sin övertygelse efter att ha hyllats för sin gärning av befriade slavar i Freetown är det likaså uppenbart att förkunnelsen inte bara är Wadströms, utan också Stéenhoffs egen – det kan tillämpas på hennes eget projekt utan att ett enda ord behöver bytas ut:

Jag tror inte, att några motgångar kunna komma oss att misströsta om vårt gemensamma mål. Ännu för hundra år sedan skulle de idéer, som nu uppehålla oss, ha ansetts för det slags entusiasm, som närmar sig sinnessjukdom. De grymma, härskande fördomarna, särskilt angående förtryckets och krigets nödvändighet, synas nalkas en slutperiod. Mänskligheten går framåt till högre och klarare tillstånd. Stora, enkla sanningar, som okunnighet och våld hållit dolda, bli avslöjade för mängden. Individens *frihet*, samhällenas *fred*, skall blottas i sin dyrkansvärda skönhet för beundrande och hörsamma nationer.⁸³

Slavhandelns avskaffande hade varit ett steg på vägen i vad Stéenhoff själv i *Fosterlandskänslan* beskrev som ”ett oavbrutet fortskridande från lägre livsformer till högre”, militarismens undergång är ett annat. Det var en tanke som kunde ge tröst och tillförsikt i världskrigets ”tryck” och ”smärta”.

Också i *Krigets herrar – världens herrar*, ett föredrag hållet på socialistiska internationella kvinnodagen i Stockholm 1915 och som sedan gavs ut som broschyr, är perspektivet till en början mycket dystert, tills den evolutionistiska framtidstrons sol slutligen bryter igenom de blytunga krigsmolnen. Det pacifistiska engagemanget var visserligen för Stéenhoff i likhet med hennes sociala reformförslag och hennes kvinnokamp bara en sida av hennes kärleksförkunnelse, men kontexten föranledde henne denna gång att tydligare än vanligt framställa fredsfrågan som en könsfråga. Hennes utgångspunkt är nämligen den att betona att det är *män* som är krigets tillskyndare, medan det är *kvinnor* som i särskilt hög grad lider av det:

Hur många kvinnor, som fått uppleva världskriget, känna ej inom sig som om de skulle bära med sig till graven ett dödshugg av ett mordvapen. Deras hjärta har fått ett oläkligt sår. De äro andra varelser i dag än för några månader sedan. Då anade de inte, att mänsklighetens förnedring kunde bli så djup. Då trodde de, att rätten var en smula grundmurad på jorden, efter så många sekels uppfostran till rättrådighet. De föreställde sig inte, att rättfärdigheten så helt och hållet stod på lösan sand.⁸⁴

Krig är inte alls något naturnödvändigt, konstaterar Stéenhoff. Precis som ett barn kan uppfostras till att avstå från våld kan mänskligheten genom en ”folkens uppfostran” genomgå en ”oavbruten ändring mot ett bättre”. För detta syfte poängterar hon att det bakom militarismens destruktiva princip döljer sig människor, som bär ett ansvar och som kan ställas till svars: ”krigsherrarna”. På en central punkt kan hon knyta samman sin pacifism med det mångåriga engagemanget för födelsekontroll. Tysklands överbefolkning, som av somliga framhållits som berättigande orsak till kriget, är alls ingen ursäkt för ett expansionskrig: ”Just därför att överbefolkning eggjar till krigiska expansioner, borde det vara alla regeringars strävan att låta undervisa folken, hur folkökning bör modereras och begränsas, så att fredliga relationer till grannfolken måtte kunna uppehållas.”⁸⁵ Men en begränsning av födelsetalet räcker inte för att förhindra krig. Det avgörande momentet bygger på en annan av Stéenhoffs hjärtefrågor, nämligen kvinnans sociala och politiska jämställdhet med mannen: ”Först när mödrarna bli medbestämmande, skola krigets herrar upphöra att vara världens herrar.” Nu är vi framme vid den punkt där optimismen definitivt övervinner förstämning och hopplöshet. Stéenhoff vill ingjuta mod i sina åhörare (och läsare), och hon gör det med en liknelse som tar fasta på att det trots det ohyggliga kriget nu är nya goda krafter i rörelse:

Det kan tyckas som om vår tid vore mera fjärran från världsfredstanken än någon annan, men då dömer man ensidigt efter den våldsamma strömmen på ytan. Vi böra också döma tiden efter den starka motströmmen på djupet, som ännu inte på långt när fått komma i dagen. Säkerligen har aldrig förr drömmen framåt om fred varit så i harmoni med den mäktiga djupströmmen.⁸⁶

Med utgångspunkt i denna övertygelse blickar Stéenhoff fram mot den världspolitiska kongress som förväntas äga rum i Stockholm samma år. Här gäller det, inte bara för kvinnorna utan för hela folket, ”de breda lagren”, att ”fordra meddelaktighet i de beslut, som skola se dagen”. Huvudsaken vid en sådan kongress vore att se till att inte fatta några beslut som ”för framtiden skall hålla det lidelsefulla hatet sjudande i något rike eller folk” – således en röst från vänster som redan 1915 fåfångt betonar alldeles samma sak som några år senare så många tyskvänliga inför och efter Versaillesfreden. Föredraget utmynnar i ett par konkreta förslag: införandet av obligatorisk skiljedom vid alla mellanfolkliga tvister samt ett avtal om förbud för krig inom Europas gränser – det vore än så länge omöjligt att hindra ”vilda folk” från att kriga, men Europa skulle kunna fungera som ett exempel för övriga världsdelar, vilket skulle kunna bli ”en början till världsfreden”.⁸⁷

Frida Stéenhoff var vid denna tid långt ifrån ensam om att propagera för freden och mot militarismen i Sverige. En organiserad fredsrörelse hade funnits i landet i mer än 30 år – Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen hade bildats redan 1883.⁸⁸ Ellen Key lämnade i många skrifter och framträdanden sitt bidrag till kampen mot kriget; *Fredsrörelsen och kulturen* (1908), *Kriget, freden och framtiden* (1914), *Själarnas neutralitet* (1916) och *En djupare syn på kriget* (1916) är bara några exempel. I januari 1915 trycktes i *Idun* artikeln ”Det heliga upproret”, där Key bland annat manar mödrarna till att genom barnens uppfostran arbeta mot kriget; barnen skulle läras rättens och inte krigets lag – som vi har sett överensstämmer denna tanke mycket väl med det program Stéenhoff lägger fram i *Krigets herrar – världens herrar*. Enligt Key borde kvinnorna också genom sin moderlighet och sitt omsorgsarbete kunna göra anspråk på politiskt medbestämmande, något som skulle vara ett stort framsteg för fredsrörelsen.⁸⁹ Elin Wägner var en annan av de kvinnliga författare och fredsvänner som på olika sätt försökt väcka opinion mot kriget. Också i den socialdemokratiska kvinnotidningen *Morgonbris* och i Fredrika-Bremerförbundets *Hertha* publicerades uppfordrande fredsartiklar.⁹⁰

Utöver genom sina två skrifter under året 1915 arbetade Frida Stéenhoff också för freden på ett mera praktiskt sätt. Hon tillhörde den grupp av pacifister som anslöt sig till den så kallade Fordexpeditionen, bestående av deltagare från neutrala stater, bekostad av Henry Ford och inspirerad av den ungerska pacifisten Rosika Schwimmer, sekreterare i den internationella rösträttsalliansen, IWSA.⁹¹ Stora förhopp-

ningar fästes vid denna neutrala fredsexpedition – Fords Förenta stater hade ännu inte inträtt i kriget. Dess syfte var att övertyga de krigförande staterna att sluta fred, innan den ena sidan besekrat den andra – som vi har sett en idé helt i överensstämmelse med Stéenhoffs program i *Krigets herrar*. Expeditionen drabbades emellertid av motgångar. Ford insjuknade under sjöresan från Amerika till Norge, och stannade kvar i Oslo. Resten av expeditionen, ledd av Rosika Schwimmer, anlände till Stockholm, där Frida Stéenhoff utsågs till en av de svenska delegerade som skulle följa med expeditionen till Köpenhamn och Haag. I januari 1916 bildades officiellt Neutrala konferensen för oavbruten medling, allmänt omtalad som Fordkonferensen och bestående av deltagare från sex neutrala stater. En av Sveriges fem delegerade var Frida Stéenhoff, som tillsammans med de övriga deltagarna höll överläggningar på Grand Hotell under våren. Konferensen utarbetade ett fredsförslag och sände iväg ett manifest till alla regeringar i Europa och Amerika, men den blev trots dessa ansträngningar ett stort misslyckande, bland annat på grund av interna motsättningar, och den upplöstes i maj utan att något resultat hade uppnåtts. Ytterligare förhandlingsförsök gjordes av en mindre ”inofficiell” grupp som föddes ur Fordexpeditionen och där Frida Stéenhoff likaså ingick: Internationella kommittén för omedelbar medling. Men också de ansträngningar som av denna grupp gjordes i London för att få till stånd fredsförhandlingar mellan England och Tyskland blev fullständigt resultatlösa.⁹²

I den hyllningsbok till Rosika Schwimmer och hennes kamp för freden som utgavs 1917 bidrar Frida Stéenhoff med kapitlet ”Den underliga konferensen. Ett tragiskt blad i fredsarbetets historia” – det i särklass längsta i boken. Syftet är att redovisa omständigheterna bakom Fordkonferensens misslyckande, och inte minst att friskriva Schwimmer från ansvar. Stéenhoffs framställning har en litterär form – redan i arbetet på *Ljusa bragder och mörka dåd* har vi kunnat konstatera samma förkärlek för att ge en historisk dokumentation en litterär, i stor utsträckning dramatisk form. Den inleds med en förteckning över ”Uppräddade personer”, men dialogavsnitten interfolieras här i högre grad än i *Ljusa bragder och mörka dåd* av ibland rätt så utförliga berättarkommentarer som ger framställningen som helhet romankaraktär. Skildringen av Schwimmers personlighet får hos Stéenhoff, liksom i de flesta av bidragen till boken, en närmast hagiografisk karaktär. Schwimmers ögon var ”stora och strålande”, får vi veta: ”De verkade stimulerande på de flesta levande varelser inom räckhåll genom sin slösande rikedom på den hemlighetsfulla kraft, som varken kan beskrivas eller förklaras – kraften, som tänder, fångar och håller fast.”⁹³ Schwimmer har genom sitt hängivna arbete haft en stor betydelse för freds rörelsen, och det blir snabbt tydligt att hon, precis som Wadström i *Ljusa bragder och mörka dåd*, ska tjäna som föredöme och inspirationskälla för en läsekrets som allt mera hotas av

missmod och förtvivlan. Denna roll framgår tydligt av beskrivningen av två av konferensens unga manliga sekreterare. Dessa har inspirerats av ett av Schwimmers föredrag engagerat sig för fredssaken: ”Entusiasmen att göra något nyttigt, som släktled efter släktled går igen inom mänskligheten, tog form hos dem i nitälskan för fred [...]”⁹⁴ Enligt Stéenhoffs idealistiska människosyn skulle samma entusiasm kunna uppåddas hos alla människor.

Rosika Schwimmer var en förebild för alla fredsvänner, men hennes ansträngningar hade inte desto mindre utmynnat i ett tragiskt misslyckande. Hon hade av sagt sig sitt uppdrag, misstänkliggjord av en rivaliserande fraktion inom konferensen och motarbetad av den mystiska ”Osynliga Handen” som sägs verka bakom kulisserna. Det ursprungliga syftet – medling mellan de stridande parterna – hade övergivits för publicitetsarbete: ”appeller, småskrifter, resolutioner och så vidare”: ”Nu sitter man i lugn och ro på Fords pengar – och skriver broschyrer och utreder frågor – tills kriget är över.” Fords goda vilja ifrågasätts inte, men skulden tillskrivs den krets som genom att vinna hans förtroende och misstänkliggöra Schwimmer styrt in konferensen i ”oskadlig” riktning. Ett enkelt motiv formuleras av en av konferensens idealistiska unga sekreterare: ”Jag är mycket böjd för den tanken, att ligan aldrig ville fred, utan trodde på krig. Den Osynliga Handen *ville krig*, det är min tro.”⁹⁵ Det dröjde ju inte heller länge förrän Förenta Staterna gick in i kriget och Fords roll som neutral fredsmäklare var slutgiltigt överspelad.

Annie Åkerhielm

Sonen Helge Åkerhielm konstaterar i sina memoarer att modern under första världskriget ”lade hela sitt skönlitterära författarskap åt sidan för att helt ägna sig åt den politiska polemiken”.⁹⁶ Även om detta är en överdrift är det riktigt att Annie Åkerhielms skönlitterära utgivning under krigsåren är begränsad. En samling av *Sagor och fantasier* (1915) utgör ett undantag; låt vara att en politisk tendens även här kan urskiljas. Helt och hållet till den ”politiska polemiken” hör däremot reportageboken *Från Berlin till Brüssel* (1916) och den inledningsvis redan citerade debattskriften *Antidemokratiska stämningsstunder* (1917). Utöver dessa tre böcker skriver Åkerhielm också journalistik och litterära bidrag i den konservativa pressen. Av detta material kommer jag här endast att uppmärksamma en dikt från 1914.

Den 11 november 1914 kunde läsaren av konservativa *Nya Dagligt Allehanda* glädja sig åt en dikt som handlade om kryssaren Emden. För varje krigsvecka hade det tyska fartyget blivit alltmer legendomsusat: en hel rad av framgångsrika strider och inte minst av episoder där det lyckats undfly överlägsna förföljare hade förvandlat det till en symbol för motståndet mot den brittiska marina övermakten. I Åker-

hielms dikt knyts kryssaren till hjältedådet, men också till det ungdomliga äventyret:

Emden, Emden, äfventyrsskepp!
 Det spirade bragd i ditt spår,
 Där du jagade fram öfver böljornas stepp,
 Med en susning af ungdom och vår.

När höstregn föll öfver härjade land
 Och slagfält, röda af blod,
 Och ödet sträckte en liflös hand
 Öfver skeendets stelnade flod,

När hjärtat redde åt hoppet graf
 – I tystnad djupnade den –
 Då kom det ett väckande bud öfver haf:
 Emden är framme igen!⁹⁷

I den internationella forskningen har man ofta framhållit en tendens i litteraturen i de krigförande länderna att arkaisera det moderna, monotona och inte tillräckligt heroiska skyttegravskriget. Elizabeth A. Marsland konstaterar exempelvis i sin stora studie av fransk, engelsk och tysk krigslyrik från första världskriget att denna tendens är genomgående i den patriotiska krigsdiktning hon undersökt. Språket i dessa dikter kännetecknas över huvud taget av ”grand abstractions”, som bland annat yttrar sig i en tendens att beskriva kriget med hjälp av en arkaiserande terminologi:

A modern reader whose knowledge of the Great War arose mainly from its patriotic verse might assume that almost the only weapon available to the armies of 1914 was the sword, that the troops went into battle following a flag and urged on by a drum, and that they engaged for the most part in hand-to-hand combat. It would appear that they wore shining helmets and mail, kept vigil, were familiar with 'storied scutcheons' and 'Eisenketten' (chains of iron), 'guerdon' and 'Ehrensold' (literally, payment for honour), and [...] made a practice of pledging amongst themselves their loyalty to the homeland. [...] The adjectives used widely in the poetry [...] are without exception abstract and elevated – words like bold, valiant, earnest, pure, proud, rich, mighty, and their precise counterparts in the other languages.⁹⁸

Åkerhielm är ett bra exempel på att denna tendens återfinns också i den nationella krigsdiktningen i ett neutralt lands litteratur. Arkaiseringen och dragningen till abstraktion och ”hög” stil möter vi hos Åkerhielm liksom i många andra svenska bidrag till propagandalyriken – nationalistiska såväl som pacifistiska. Det kan tilläg-

gas att fascinationen för kryssaren Emden blir mera begriplig i detta perspektiv. Till skillnad från skyttegravskriget var sjöstriderna lätta att illustrera och visualisera och helt och fullt förenliga med ännu kvarlevande romantiska föreställningar om ”heroisk” krigsföring. På samma sätt väljer de många ungdomsböckerna och de många populärlitterära krigsskildringarna med förkärlek sina ämnen från till exempel rytartarpatruller och sjöäventyr som i själva verket är allt annat än representativa för den moderna krigsföringen. Det stora intresse som visades för flygdueller visar dock att också det mekaniserade kriget kunde leverera äventyrsstoff – det vill säga så länge det gick att infoga i den individualistiska och heroiska ramen.

Åkerhielms dikt om kryssaren Emden utgår också ifrån en annan tidstypisk nationalistisk föreställning, den att kriget stod mellan två väsensskilda principer: å ena sidan germansk ande och ett betonande av individens plikt att underordna sig statens väl, å den andra själlös västeuropeisk materialism och kommersialism dikterad av individens lika upplysningsmässiga som för samhället fördärvliga krav på frihet och självförverkligande. Sitt idealtypiska uttryck fick detta tänkande i den tyske sociologen Werner Sombarts (1863–1941) *Händler und Helden* (1915) – ett angrepp på hela det brittiska samhället som särskilt betonar den germanska kulturens heroiska karaktär gentemot den engelska borgerliga egennyttans andefattighet och sterilitet. Efter en konservativ svensk statsvetare, samhällsdebattör och politiker, Rudolf Kjellén (1864–1922), har dessa föreställningar i svensk debatt och forskning sammanfattats under rubriken ”1914 års idéer”. Kjelléns bok *Die Ideen von 1914* kom ut 1915, men den bygger på några svenska tidningsartiklar publicerade redan 1914.⁹⁹ Åtskilliga av ”idéerna” går för övrigt tillbaka på Kjelléns tidigare skrifter. Kjellén betonar särskilt att motsättningen mellan de två principerna kan föras tillbaka till den franska revolutionen. Det frihetsideal och den individualism som där sett dagens ljus har lett till tygellöshet och ett upplösande av alla vitala band; jämlikhetsidealet har gjort medelmåttan till ideal. Mot 1789 års idéer ställer han ”1914 års idéer” som vilar på den för Kjellén typiska uppfattningen av staten som organiskt system. Här förespråkas ett befästande av ordning, ett åtstramande av moraliska band och ett disciplinerat inordnande av individen i staten – en antidemokratisk princip är här en tydligt uttalad beståndsdel.¹⁰⁰ Kjellén anknyter uttryckligen till Sombart när han med hjälp av några karakteristiska motsatspar sammanfattar vad inte bara idémotsättningen, utan också världskriget ytterst gäller:

Krämer und Krieger, Kommerzialisismus und Militarismus, Recht und Pflicht, das Glück und das Werk, ein Leben in Lust und ein Leben in Opfern, ein Leben im Ich oder das Leben in Gott [...]. Dies ist der Gegensatz zwischen 1789 und 1914 in äusserste Zuspitzung.¹⁰¹

Det ska betonas att liknande föreställningar i Tyskland var vida spridda långt före världskrigets utbrott: de återfinns till exempel hos politikern och historieprofessorn Heinrich von Treitschke (1834–1896), den så kallade preussiska chauvinismens främste ideolog. Redan i Hegels tanke att staten är ett ”absolut, oföränderligt självändamål, vari friheten kommer till sin högsta rätt gentemot de enskilda, vilkas högsta plikt det är att vara medlemmar av staten” finner vi en av utgångspunkterna för Treitschkes, Sombarts och Kjellén tänkande på detta område.¹⁰² Inte heller är Annie Åkerhielm ensam bland svenska författare om att inspireras av denna idétradition. Ett exempel på detta är Verner von Heidenstam, som redan långt före 1914 stod under starkt intryck av ”1914 års idéer”.¹⁰³ Den tredje av Sven Lidmans fem Silfverståhl-romaner, *Köpmän och krigare* (1911), kan sägas tematisera samma motsättning, vilket ju redan titeln antyder. Här fokuseras visserligen inte kontrasteringen av de två traditionerna mot varandra och ställningstagandet för den ena mot den andra, utan den sammansmältning av dem som moderniseringsprocessen tycks kräva.

För Annie Åkerhielm är motsättningen mellan de två traditionerna en viktig utgångspunkt, som också i ”Emden” kommer upp till ytan:

Ett anskri gick genom Londons stad
Och flottor af järn och af trä
Och dreadnoughts och superdreadnoughts på rad
Grämde sig, gömda i lä.

England, England, hvar döljer du
Dina slagskepps skrytsamma ståt?
Du vågornas drottning, trotsar dig nu
En käck liten ensam båt?

Se, krämarflottorna flykta i hamn
Och öde är skeppens stråt!
Tre riken bäfva att höra ett namn
På en käck liten ensam båt.

Konfronterad med kryssaren Emdens ”vilja och mannamod” har England, ”vågornas drottning”, fått bekänna färg. Bakom den skrytsamma fasaden döljer sig nämligen inga manliga hjältar; ”krämarflottorna” gömmer sig i stället i hamnarna. Kryssaren Emden har visserligen till slut dukat under för en mångfaldigt överlägsen fiende. Men minnet av dess hjältemod – det är verkligen kryssaren som är hjälten, någon besättning nämns aldrig i dikten – blir för engelsmännen ett ”varsel om undergång”. För Tyskland och dess beundrare är Emden däremot en påminnelse om de karaktärsegenskaper som ger löfte om en slutlig seger.

Åkerhielms engagemang för fosterlandet och försvaret, såväl i debattskrifter och artiklar som i dikter som ”F-båt-sång” och ”Emden”, väckte stor uppmärksamhet i vänsterpressen, där hon i likhet med bland andra Sven Hedin, Fredrik Böök och Rudolf Kjellén ofta avhånades. Som exempel kan nämnas den niddikt som infördes i Erik Lindorms skämttidning *Naggen* i december 1914. Dikten ”Friherrinnan Annie Åkerhielm”, skriven av signaturen Jeremias, illustreras av en teckning av Åkerhielm i ivrig försvarsposition, beredd att stöta bajonetten i varje angripare:

Annie lilla, Annie lill, sjung visan för mig
om Herranoms F-båt och kolera och krig
och sköna bajonettstyng i naveln!
Fortfar att dundra i Ljunglunds N.D.A.
mot kvinnornas rösträtt och dem som vill ha
inskränkning i torparbarnsaveln!

[...]

Annie lilla, Annie lill, sjung visan för mig
om kryssaren ”Emden” på havets våta stig
som slutligen det gick mycket illa.
Med ”Emden” som gick under på villande hav,
gick all din ungdoms rosiga drömmar i kvav.
O, vad du drömmer rosig, Annie lilla!

[...]

Annie lilla, Annie lill, sjung visan för mig
om stolta bajonettanfall i nutida krig,
om huvuden som spräckas av sparkar.
Se, detta är att leva, för kriget ha vi fötts,
fast ömkligen vi slumrat in i sömnen till döds
och hela Sverige snusar och snarkar.¹⁰⁴

I den sista av de här citerade stroforna åberopas en av de stående idéerna i den nationalistiska propagandadiktningen, som vi har sett utnyttjad av Åkerhielm i ”F-båt-sång”: föreställningen att svenskarna ”sover” trots att landet hotas av främmande angripare. I både den första och den sista av de här citerade stroforna finner vi också ett ofta begagnat grepp inom den antimilitaristiska propagandan. Diktaren punkterar och desarmerar de högstämda nationalistiska fraserna genom att översätta dem till slagfältets brutala realism; bajonettstyngtet i naveln och den söndersparkade skallen möter vi som bekant mindre ofta i den nationalistiska retoriken.

Sagor och fantasier (1915) är en samling prosatexter med brokigt innehåll. Några av dem är historiska noveller, i andra an knyter Åkerhielm till en genre som blivit populär under 1890-talet: konstsagan. Många texter knyter mer eller mindre explicit till modernitetens problem och till den samtida politiska idédiskussionen. Också här är ”1914 års idéer” en utgångspunkt. Av utrymmesskäl nöjer jag mig här med att kommentera två av texterna.

”Sagan om de tre bröderna” använder sig av konstsagens ram, men har som allegorisk berättelse en klar politisk syftning, vilket mycket tydligt signaleras redan i underrubriken, som synnerligen brutalt omöjliggör varje oskyldig läsning: ”Några tankar med anledning af emigrationsutredningens utlåtanden, bilaga VIII”. Sagan handlar om en fattig soldatänka, som bor med sina tre söner på ett litet torp mitt i skogen. När vi får veta att ”[b]ara en liten teg var uppodlad; det var allt hvad Sven Mod hade hunnit med innan han föll i kriget”, är det inte svårt att översätta den allegoriska framställningen till det moderna projekt som gäller uppodlingen och industrialiseringen av Sverige. Landets slumrande naturresurser var som bekant vid denna tid föremål för stor uppmärksamhet; för inte så länge sedan hade de åskådligt presenterats av Selma Lagerlöf i *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. Soldatänkan ser liksom Selma Lagerlöf framtiden an med tillförsikt: ”Tålmod; när pojkarna växa upp och orka taga upp mer åker, då få vi bättre dagar och så kan jag få hvila på min ålderdom.” Men på samma sätt som de otacksamma och egoistiska svenskar som i stora skaror lämnar sitt fosterland – Emigrationsutredningens ämne – ger sig änkans söner av, den ene efter den andre, när de blivit vuxna och med sitt arbete skulle ha kunnat bidra till ett större välstånd. Modern ”var icke älskad af sina söner”; kanske var orsaken den, att ”hon kräfde arbete af dem när de voro små, och mera allt som de växte upp”. Där gumman nöjer sig med ”bröd”, ”hälsa och krafter” ställer den yngre generationen större krav. Om inte förr, så avslöjas det när den äldste sonen förkunnar att det inte vore någon mening med hälsa och krafter när man inte har någon ”glädje af lifvet” att ”Sagan om de tre bröderna” är en litterär gestaltning av det program som Åkerhielm presenterat i uppsatserna i *Till tidens frågor*: här som där kontrasteras en konservativ plikt-moral mot ett individualistiskt frihets- och lyckotänkande. Sambandet mellan de otacksamma sönerna och de brittiska ”krämarflottorna” blir också mycket tydligt, när den äldste sonen slår fast att han tänker gå ”ut i världen”: ”Där kan man göra sin lycka, det har gårdfarihandlaren sagt. Han har sett Erik Tattares pojke med guldkedja och ring på fingret; hvad skulle då inte jag kunna bli, som är af folksläkt.”¹⁰⁵

När den siste sonen ger sig av slår han fast att det inte finns några band om håller honom fast: ”Hvad är en mor? [...] En människa som har skaffat en till världen att slita ondt utan att man har bedt om det.”¹⁰⁶ Här avtecknar sig bakom den allego-

riska fasaden bilden av ett samhälle där på grund av nya idéers inverkan de organiska sambanden är på väg att upplösas. Samma år, 1915, målas således samma skräckbilder upp av Werner Sombart, Rudolf Kjellén och Annie Åkerhielm – och de var långt ifrån ensamma. Slutet blir inte gott i sagan om de tre bröderna. När sönerna har givit sig av är gumman på väg att frysa ihjäl i sitt eländiga och sammanfallande torp, men hon besparas detta lidande eftersom någon har upptäckt att hon i all sin fattigdom bar en vigselring av guld, den käraste ägodelen och det enda minnet av mannen, soldaten. Mor Brita hittas därför död med ett yxhugg i huvudet, men utan någon ring på fingret.

Enligt den korporativa och organiska samhällsuppfattning som Åkerhielm här anknyter till består samhället av ständigt större kretsar, inbäddade i varandra, från familjen och ända upp till staten. Mor Britas öde demonstrerar därför till att börja med det hot som den tilltagande individualismen och ”1789 års idéer” medför på den lägsta nivån – familjen. Den allegoriska strukturen pekar samtidigt med ett tidsypiskt kvinnligt förkroppsligande av nationen också ut den översta nivån: fosterlandet och det nationalekonomiska problem som var Emigrationsutredningens ärende. Men den samhällsupplösning som Åkerhielm här varnar för är uppenbarligen verksam på alla nivåer och i alla kretsar av samhället. Budskapet förutsätter således egentligen inte en allegorisk läsart: i enlighet med den syn på samhällets organisation som Åkerhielm företräder signalerar ett utpekande av ett problem på en nivå att den kan förväntas uppträda också på de övriga. Berättelsen kan naturligtvis också knytas till Försvarsstridens stridslinjer. Emigrationen signalerar inte bara en moralisk upplösning; den försvagar inte bara landet ekonomiskt, utan också rent numerärt genom befolkningsminskningen. När Mor Brita rånas och yxmördas är detta alltså *också* ett varsel om vad som väntar Sverige den dag då dess försvarskraft har försvagats. Det var just detta månande om den svenska folkmängden som signaturen Jeremias i *Naggen* så elakt sammanfattade i begreppet ”torparbarnsaveln”.

I berättelsen ”Fylgia” tematiserar Åkerhielm i historisk drapering samma fråga som stod i centrum i flera av hennes tidiga romaner: aristokratins förhållande till moderniseringsprocessen. Som vi har sett kan man i *Den sofvande staden* (1913) utläsa en tendens till anpassning till de krav samhällsomvandlingen har börjat ställa. Men i ”Fylgia” är perspektivet, liksom i ”Sagan om de tre bröderna”, konsekvent bittert och pessimistiskt. I ”Sagan om de tre bröderna” ser inte bara plikt känslan, utan landet som helhet ut att vara på utdöende. I ”Fylgia” ges samma bild av aristokratin och dess traditionella värderingar. Den uråldriga slakten von Adlershausen sitter på sin borg, som genom århundradena har byggts ut i takt med att släktens makt har ökat. Med tiden har den emellertid fått konkurrens av staden nedanför borgklippan. Till en början består denna endast av ”några hyddor vid vattenkvarnen”, men ”den

växte och frodades, dref handel och blef rik”. När Åkerhielm summerar denna process är tonläget snarast elegiskt:

Men det kom andra tider. Hvar och en vet huru det gick till. Hvar och en vet huru städerna frodades och bredde ut sig, blefvo stora och mäktiga och feta, medan rid-darborgarna krympte samman och blefvo magra som den hårda stenen, på hvilken de voro byggda; snart det enda som återstod dem.¹⁰⁷

Dramats peripeti inträder när borgherrens son visar sig vara hågad mer för staden och dess nöjen än för släktens traditioner. Precis som sönerna i ”Sagan om de tre bröderna” finner han det naturligt att låta kravet på ”lifsglädje” gå före plikterna mot historien och släkten.¹⁰⁸

Det står tidigt klart att detta drama är en tragedi. Släktens fylgia, det ödesväsen i örnskpnad som sedan urminnes tid övervakat den, framträder redan vid sonens födelse och förkunnar att släkten går mot sitt slut:

Hvarje släkt och dess boställe, hvarje folk, hvarje land har sin fylgia. Men fylgian har icke evighetslif; fylgian dör. Och tecknet att hon åldras och att döden smyger sig in i hennes lemmar, är att människor födas, för hvilka de hädangångna icke äro nära, sterna icke lefva, marken icke har en talande röst.¹⁰⁹

Sonen visar sig mycket riktigt sakna den rätta värnaden både för släkten och för borgen. Han ger sig tillsammans med sin mor av till stadens glada sällskapsliv. Konflikten mellan borgen och staden drivs slutligen till öppet krig, där staden triumferar – ”med borgarna i Mühlbach voro pengar och makt och en ny tid”. De dubbla planen – motsättningen mellan aristokrati och borgerskap i en svunnen tid *och* 1915 – har vid det här laget glidit samman så att läsaren kan studsa till vid beskrivningen av hur den gamle von Adlershausen ligger döende på slagfältet: den våta vintersnön sägs nämligen tränga in ”genom rustningens fogar”.¹¹⁰ En bred temporal panore-ring genom seklerna inleder novellen, men på grund av den genomgående stiliseringen och återhållsamheten med daterbara detaljer skulle det sista kapitlet i släkten von Adlershausens historia lika väl ha kunnat inträffa i modern tid. Syftningen på samtiden är så framträdande att läsaren förmodligen utan några större invändningar skulle ha accepterat ett slut som lokaliserade förloppet till industrialismens tidevarv. Men inte desto mindre dör den gamle riddaren i rustning, och förankrar därigenom konflikten i en annan epok. Bakom greppet ligger samma förkärlek för arkaisering, abstraktion och upphöjd stil som här redan har diskuterats. Men tekniken gör samtidigt det pessimistiska perspektivet ännu mer framträdande; den historiska parallellen antyder att samtidskonflikten är förutbestämd att sluta med de aristokratiska dygdernas undergång; att denna process sedan länge har påbörjats. Paradox-

alt nog kan Kuno von Adlershausen därför föra tankarna till någon av Strindbergs åttitalsnoveller, exemplifierande hur kampen för tillvaron dömer livsodugliga släkten till undergång. Att värderingen av det samhälle som von Adlershausen respektive de strindbergska föregångarna inte kan anpassa sig till skiljer sig åt är sedan en annan sak.

Ett inlägg i diskussionen om kriget av ett helt annat slag är reportageboken *Från Berlin till Brüssel* (1916). Annie Åkerhielm bidrar här till en under kriget mycket livaktig genre av rapport- och reportageböcker från de krigförande länderna, som såväl på liberalt och Ententevänligt som på konservativt och tyskorienterat håll av många författare och förlag bedömdes vara ett slagkraftigt sätt att bilda opinion. I den konservativa avdelningen bör först och främst Sven Hedins många reportageböcker nämnas, däribland *Från fronten i väster* (1915) och *Kriget mot Ryssland* (1915) samt Fredrik Bööks *Resa till Tyskland och Polen 1916* (1916) – en bok som i sin entusiasm både över den tyska kulturen och den tyska armén har många likheter med Åkerhielms. I den liberala finner vi bland annat Marika Stiernstedts *Frankrikes själ. Minnen och intryck* (1915), Gustaf Hellströms *Kulturfaktorn* (1916) och Ludvig Nordströms *Dödsfabriken. Del England* (1918). En satirisk variant av den tyskvänliga reportageboken, i synnerhet Sven Hedins, med titeln *Hos de snälla tyskarna* utgavs 1916 av Hun Svedin. Bakom pseudonymen dolde sig den annars för sin humor sällan uppmärksammade Per Albin Hansson.

Från Berlin till Brüssel är en fullständig och villkorslös lojalitetsförklaring till Tyskland – redan på bokens första rader deklarerar Åkerhielm att ”Tysklands seger” varit den tanke som fullständigt upptagit henne allt sedan krigsutbrottet. Stämningen vid ankomsten till Tyskland beskrivs som högtidligt och allvarsfull. När Stralsunds tornspiror avtecknar sig mot kvällshimlen jämför Åkerhielm dem med ”gamla helgontaffors guldgrund”: ”den mark är helig, för hvilken millioner hjältar offra dagars möda och natters ro, sin sunda unga styrka och sitt lif och mera än så.”¹¹¹ Åkerhielm bekänner sin kärlek till kejsaren och demonstrerar samtidigt återigen föreställningen att en av liberalismens skadliga effekter är en tilltagande nivellering av kulturer och individer. Kejsaren beskrivs nämligen som unik i Europas politik genom att vara en ”varmblodig människa bland idel individualitetslösa och konventionella dockor [...] en man som orkade bära hufvudet högt, fast det uppbar en krona”. I Berlin imponeras Åkerhielm av det lugn och den värdighet som tyskar visar trots livsmedelsbrist och försakelser: här lever verkligen ”det fasta illusionsfria pliktmedvetandet”, som hon så ofta efterlyst i sina romaner. Här råder ingen som helst tvekan om att tyskarna ska ”stå profvet till det sista”. Samma överlägsna ”sinnesjämvikt” finner Åkerhielm överallt: i livsmedelsköerna, på teatern och operan, liksom i sällskapslivet.¹¹²

Vid ankomsten till Brüssel blir reaktionen en annan. Åkerhielm beskriver hur ”den från latinsk befolkning oskiljaktiga lukten af damm och snusk” slår emot henne vid ankomsten. Belgarna beskrivs också som en ”bigott, okunnig och efterblifven ras”, vars utvecklingsmöjligheter dock – nota bene under inverkan av tysk kultur – ”säkerligen äro stora”. Åkerhielm noterar belgarnas hat mot de tyska ockupanterna, som hon emellertid snarast uppfattar som ett slags barnsligt oförstånd. Ockupationen är ju ”en af den bittraste nödvändighet framtvungad akt af själf försvar”; det är ju ”eröf-raren” som är den ”till sin nationella existens angripne”, medan Belgien ”redan långt före kriget gjort sig till angriparens verktyg”. När diskussionen kommer in på den belgiska överklassen, är domen ännu hårdare. Jämförelsen mellan belgare och tyskar har tydliga strukturlikheter med den polariserande föreställningen om ”köpmän” och ”krigare”, men motsättningen är här ännu skarpare. Den belgiska överklassen framstår inte ens som den brittiska som förmögen att skapa ett kapital genom affärsverksamhet, utan den framställs som rent parasitär: den är ”en blott tärande och njutande klass, som undandraget sig produktionen och det nationella arbetet i öfrigt”.¹¹³

Som redan har antytts är det för Annie Åkerhielm inte bara de politiska idéerna som markerar stridslinjerna. Bakom dessa avtecknar sig en avgrunds djup kulturklyfta mellan å ena sidan djup tysk ande, å andra sidan romansk ytlighet. En uppsättning av ett franskt drama tas till utgångspunkt för en intressant jämförelse mellan germansk och romansk kultur, i synnerhet med avseende på synen på kärlek och äktenskap. Den ”romanska uppfattningen” av kvinnan och äktenskapet är cynisk och sätter ”på rasen ett underlägsenhetsmärke”, menar Åkerhielm, som rent av hävdar att man här ser ”romansk ande naken, och vidrig i sin nakenhet”: ”Det germaniska äktenskapliga idealet, den djupa enheten af samhörighet till kropp och själ, är och förblifver för romansk uppfattning oförklarligt.”¹¹⁴

Hatet mot upplysningstänkande, liberalism och ententemakter drivs året därpå till sin spets i broschyren med den åtminstone för vår tids läsare ganska uppseende-väckande titeln *Antidemokratiska stämningstunder* (1917). Den principiella oviljan mot liberalismen har här förstärkts genom uteblivna tyska framgångar i kriget och tar gestalt i form av ett mentalt klimat som sätter sin prägel också på väderleken. Debattskriftens första meningar är talande: ”Det är midsommar. Ute råder torra och demokratisering. Molnen hänga tunga.”¹¹⁵ Återigen är det liberalismens nivellerande karaktär som står i centrum:

Jag **hatar** demokrati! Hvarför? Därför att den är andelös, fantasilös, konturlös, färglös, grå – grå som en lervälling. En demokratiserad värld har icke skogar och sjöar, dalar och berg. En demokratiserad värld är en lervälling utan gräns. Den har ingen upphöjd punkt, ingen fast linje, erbjuder ingen hvila för öga och tanke – bort med dem, om de skulle finnas; de äro icke demokratiska!¹¹⁶

”Folkviljan” är en illusion, eftersom folket självt inta kan styra, utan även i en ”demokrati” styrs av folkledare. Demokrati är ”medelmåttans herravälde”, och skapar ett klimat utan stor konst, utan stor vetenskap och utan stora män:

Den obegränsade demokratiens betyder ett sjunkande och stagnerande kulturlif, så visst som kulturen, likt alla lifsföreteelser, lyder under den mest odemokratiska af alla lagar: det naturliga urvalets. I den mån kulturen frambringar demokratiens, är detta en akt af själf förstörelse.¹¹⁷

Demokratin är vidare ”oförmögen att fatta de nationella idéernas och värdenas egentliga innebörd”; i stället för att ta hänsyn till ett folks säregna ”lynne, natur och traditioner” vill den ”lyckliggöra alla folk på samma sätt, nämligen med ett utan alla hänsyn till nationella egendomligheter fabricerad statsskick”.¹¹⁸ Åkerhielm skisserar en alternativ representationsform av elitistisk karaktär, en i enlighet med ”den fortskridande utvecklingen” reformerad ståndrepresentation: från varje sådant ”stånd” skulle sedan lagförslag inlämnas till en riksförsamling av ”starkt begränsad numerär, men af hög kvalitet”. Kraven på ledamöterna av en sådan församling är inte små: ”dels förtjänstfullt skötta ledare- och förtroendeplatser på skilda områden, dels en statsborgerlig examen, med ett kunskapsmått minst motsvarande licentiatexamen och omfattande sociala vetenskaper, nationalekonomi, statsrätt och historia”. Åkerhielm karakteriserar visserligen själv ett sådant system som utopiskt, men menar att man härigenom skulle slippa det nuvarande systemet med ”de tragikomiska riksdagsdebatterna om frågor som flertalet vederbörande icke känna till och om hvilka de ofta hafva synnerligen puerila begrepp”.¹¹⁹ Att hennes drömda styrelseskick skulle krönas med ett konungsligt överhuvud är självklart.

Kriget är inte det egentliga ämnet för *Antidemokratiska stämningsstunder*, men det kastar sin skugga över det alltmer polariserade debattläget. En växande besvikelse över de egna, över högern, är ett av de intressantaste inslagen i broschyren. De konservativa har inte utnyttjat den medvind som uppstod vid krigsutbrottet, hävdar författaren, utan man har låtit vänstern ta kommandot. När Åkerhielm ska förklara orsakerna till detta misslyckande bygger argumentationen på en vid det här laget välbekant retorik. Före detta dekadenspoeter som Sven Lidman och Bertil Malmberg hänger sig under krigsåren emellanåt åt en säregen form av självbespottning: det lastbara och fördärvliga som utgör dagens politiska måltavla påminner alltför mycket om de positioner som diktarna helt nyligen själva intagit i sina diktsamlingar. Resultatet blir diktjag och romanhjältar som tar avstånd från sidor av sig själva och från sitt förflutna samtidigt som de utslungar sina straffpredikningar över samtiden och dess urartning; löftesavläggandet blir i denna prekära situation en ofta använd figur. På samma sätt finner nu Annie Åkerhielm dekadensens tecken, krä-

marsjärens förhatliga kainsmärke, visserligen inte hos sig själv, men inom det parti där det minst av allt borde finnas.

Essäerna i *Antidemokratiska stämningstunder* grundar sig på alldeles samma värderingar som färgade debutromanen *Hvidehus*, där hotet kom från affärliv, internationalism och liberalism – alla tre här närvarande i en formulering om den ”fosterlandslösa penningen”.¹²⁰ Men fienden återfinns nu inte bara i det av liberalismens idéer genomsyrade moderna samhället utan också inom högerns egna led. Analysen rymmer slutligen också flera inslag som pekar framåt mot Åkerhielms anslutning till nationalsocialismen: utöver antidemokratismen, den aggressivt imperialistiska nationalismen och den lika korporativa som organiska och auktoritära samhällssynen kan man framhålla den uttalade antikapitalismen – det intresse för modernt företagande och industrialism som kunde anas i *Den sofvande staden* lyser nu helt med sin frånvaro. Broschyrens avslutande ord framstår i detta sammanhang som profetiska. Den ”demokratiseringens vind” som nu blåser över Europa föddes ur den ryska revolutionen, men ”anarkiens öfverhandtagande” synes nu vara nära; konsekvensen bör bli ”ett bakslag, sådant demokratismen icke på långliga tider erfarit”.¹²¹

En debattskrift som kompletterar de politiska synpunkter Åkerhielm fört fram i *Från Berlin till Brüssel* och *Antidemokratiska stämningstunder* är slutligen *En bok om England och dess undertryckta folk* (1918), som liksom *Antidemokratiska stämningstunder* utgavs av Nationalförlaget. Boken, som utan att detta angavs redigerats av Per Hallström och Annie Åkerhielm,¹²² hade Rudolf Kjellén bland författarna och syftet att ”visa de verkliga grunder som drevo England att släppa loss krigshelvetet över så gott som hela jorden”, nämligen dess hänsynslösa imperialistiska expansionspolitik.¹²³ Det finns många beröringspunkter mellan denna skrift och romanen *Anno domini*, som Åkerhielm skrev efter krigsslutet.

Reaktioner på krigsslutet

Frida Stéenhoff

Frida Stéenhoffs fredsarbete under kriget var fyllt av motgångar och hon kunde emellanåt känna hopplöshet, men genom praktiskt arbete såväl som genom föredrag, artiklar och böcker fortsatte hon att göra vad hon kunde. Hon var en av dem som Ellen Key åsyftade då hon hösten 1918 skrev att ”en del kvinnor dock försökt, trots deras rösters maktlöshet i kanondundret”. I det brev där Frida Stéenhoff tackar Key för denna uppmuntran har hon också glädjen att kunna beskriva sin reaktion

på krigsstilleståndet, som hon firat tillsammans med den inre krets av pacifister som låg bakom boken om Rosika Schwimmer: ”Och nu är mördandet slut! Jag omfamnar dig i andanom, käraste Ellen, jag är så lycklig däröver. Glädjen måtte väl kännas överallt, mera än den kommit fram? Elin [Wägner], Anna Lenah [Elgström], Naima [Sahlbom] och jag improviserade ett möte vid en kopp chokolad på Kompaniet för att i tyst rörelse trycka varandras händer.”¹²⁴

Freden var en oerhörd lättnad och befrielse, men krigets grymheter hade satt sitt märke också på Frida Stéenhoffs evolutionism. Som en summering av krigserfarenheten och dess betydelse kan man läsa den första delen av hennes bidrag till hyllningsboken till Ellen Keys 70-årsdag i december 1919. Artikeln med rubriken ”Den nya moralen och Ellen Key som dess tolkare” inleds nämligen med en bred översikt av ”den nya moralen”, det vill säga det nya ”sedlighetsmedvetande”, som under det sista halvsekle allt starkare börjat konkurrera med den tidigare förhärskande ”ton och uppfattning, vilken hittills på ett osant, förnedrande och fördärvbringande sätt behandlat förhållandet mellan man och kvinna”.¹²⁵ Artikeln kan ses som ett fullföljande av ansatsen sexton år tidigare i broschyren *Feminismens moral*, där en ”regerande moral” som dyrkar styrkan kontrasterades mot ”feminismens moral”, som ”vill individens utveckling och fullkomning och ser i hvarje människa hennes eget mål – icke *medel* till andras förmån”.¹²⁶

Tydligare än kanske någonsin tidigare betonas nu sambandet mellan kvinnans ställning i samhället och fredsfrågan. Den nya moralen har paradoxalt nog vuxit fram under militarismens tid, konstaterar Stéenhoff. ”Den gamla moralen” hyllade en manstyp som hon under hela sin verksamhet motarbetat: ”mannen-krigaren”. Enligt den nya moralen är mannen-krigaren ”en farlig automat, som motarbetar den högre människan”; inte minst har ”utbildandet av krigaren i mannen hindrat faderligheten inom honom att komma till sin rätt”: ”mannen-fadern, som försvarar släktet, [kommer] i opposition mot mannen-krigaren, som förhärjar släktet”.¹²⁷ Stéenhoff konstaterar att många soldater inom sig smärtsamt upplevt konflikten mellan dessa två principer: mannen-krigaren och mannen-fadern. Hon vidareutvecklar också det gamla argumentet att det finns ett samband mellan överbefolkning till följd av utebliven barnbegränsning och krig. Här åberopar hon den tyska feministen Grete Meisel-Hess, en tänkare med vilken hon hade många gemensamma drag,¹²⁸ som utpekat den gamla, förljugna könsmoralen som en faktor av stor betydelse för krigsutbrottet. Den ”maskulina brutaliteten” har götts av den dubbelmoral och den prostitution som är det befintliga samhällssystemets konsekvens: ”När den könsliga förvildningen griper omkring sig i människornas yttre värld, pågår i den inre, i själslivet, en jäsande försämring, som minskar utsikterna, att humanitet och lugn besinning skall behålla övertaget, om påfrestningen kommer.”¹²⁹

Efter krigsutbrottet blev sedan ”den gamla moralens” konsekvenser tydligare än de hade varit i fredstid. Som ett särskilt brutalt exempel anförs det i så gott som alla länder hävdade förbudet för våldtagna kvinnor att göra abort, som exponerat mannen-krigarens grymma ansikte utan någon förskönande belysning:

Våldförda kvinnor ville befrias från de för dem upprörande och ödesdigra följderna av krigarbrutaliteten, det påtvingade moderskapet, men svaret blev ett obevekligt nej. Tvångsmoderskapet blev därigenom kanske för första gången inom civiliserade folk direkt försvarat. Barnet behövdes som blivande krigare eller moder till krigare. Den av fienden avlade sonen skulle en dag möjligen erfordras som dödare av någon av sitt fäderneblod på andra sidan gränsen. Inför detta ljusa framtidsperspektiv förstummades alla skäl, som kunnat tala till förmån för moderns frihet och rätt. När månheten om ”krigsbarnens” liv ses i sammanhang med likgiltigheten för alla de ynglingars och vuxna mäns öde, som nödgades döda varandra, får krigsmoralens oresonlighet sin rätta belysning.¹³⁰

Men utvecklingen går trots krigens fasor framåt. En ny tid med en humanare lagstiftning har inletts, en ny tid där mannen-krigaren och ”mannen-ägaren” i allt högre grad kommer att ersättas inte bara av mannen-fadern, utan också av ”mannen-älskaren”. Den kvinnliga rösträtten, som gjort kvinnan till ”medborgarinna” framstår som ett avgörande steg i reformeringen av ”den maskulina staten”. Genom fortsatta reformer av lagstiftningen och genom den förändring av sinnelagen som en fortsatt upplysning kan medföra kommer en positiv kraft som hittills varit fjättrad och förnekad – kärleken – att kunna frigöras och verka som ”släktets regenererande makt, den enda rasen har till hopp och räddning”.¹³¹ Stéenhoffs kritik av den ”maskulina staten” har flera beröringspunkter med Charlotte Perkins Gilmans ifrågasättande i *The Man-made World or Our Androcentric Culture* (1911, svensk övers. 1912) av den ”androcentrism” som skapat en manligt definierad samhällsnorm.¹³²

Frida Stéenhoff slår visserligen fast att kriget medfört ”en paus i det kulturella framåtskridandet” och hon konstaterar att en hopplöshet har intagit många. Men hon betonar alltså samtidigt att utvecklingen fortsätter att gå i rätt riktning. Hon menar till och med att kriget fått vissa positiva effekter, genom att det ”frigjort krafter, som inleder en ära av immateriell förkovran till avlösning och omväxling med den industriella, tekniska, materialistiska storhetstiden”; kanske kommer det att visa sig att mannen-krigaren genom att visa sitt rätta ansikte har medverkat till ”kvinnlighetens frigörelse”.¹³³

Uppsatsen får ett dystrare anslag när Stéenhoff antyder att jubilarer Ellen Key inte har en lika positiv syn på utvecklingen som hon själv: ”Den gången före kriget lyste det omkring henne av hopp och glädje. Nu fruktar jag, att hon aldrig blir rik-

tigt glad mera.”¹³⁴ Kanske är det i ett försök att övervinna denna förstämning som Stéenhoff slutligen formulerar en poetisk sammanfattning av kriget och dess konsekvenser för kvinnan, som utan att blunda för grymheten är stadig i sin evolutionistiska tillförsikt:

Ett Ragnarök, ett fasornas herravälde har brett sig över jorden. Ur bloddränkt mull steg så tallösa stönanden, att de förtätade atmosfären med jämmer. Det snyftades och gräts i hemska nätter som av millioner fridlösa andar. Från pol till pol formade klanglösa röster från Hades den anklagande frågan till kvinnan: ”Tål du detta, tål du allt?”

Ett sataniskt hånskratt ekade runt universum till svar: ”Kvinnan älskar krigaren, ha, ha!”

Förkrossad och förtvivlad genom allt eländet, omtöcknad och förvirrad av stridiga förnimmelser, oklar om sig själv, vädjar kvinnan till sin ledsagare [den nya moralen]: ”Är det sant? Älskar jag krigaren?”

Hennes lärare trotsar alla skenbara vittnesmål och vågar svara, att kvinnan icke älskar krigaren, ty hon älskar endast älskaren. Ingen manlig typ är genom kvinnan och för hennes skull fastlåst på jorden, men kärleken bär nyckeln till de högre möjligheternas rike.¹³⁵

Annie Åkerhielm

Annie Åkerhielms son Helge har i sina memoarer beskrivit föräldrarnas och i synnerhet moderns reaktion på krigsslutet:

Aldrig glömmet jag den förstenade, tårlösa förtvivlan som bredde sig över hemmet när det definitiva budet om de tyska truppernas kapitulation kom i november. För de båda gamla, mest för modern var det en rent personlig katastrof. Allt de hade satt in sitt liv på föreföll slut och borta. Nog för att min moder älskade make och barn, kanske mer än många, men hade på något mystiskt sätt världshistorien den gången kunnat få ett annat förlopp om någon av oss dog, tror jag inte hon skulle ha tvekat i valet.¹³⁶

Det är slående, hur Åkerhielms reaktion på krigsslutet liknar Stéenhoffs vid krigsutbrotter: den gången var det pacifisten, som upplevde hur allt hon ”satt in sitt liv på föreföll slut och borta”.

Som en summering av världskrigets andliga innebörd framstår Åkerhielms roman *Anno Domini* (1921). Den har många beröringspunkter med den flod av invasionsberättelser som under perioden mellan fransk-tyska kriget och första världskriget sprids över Europa och till vilken även svenska författare lämnade många bidrag.¹³⁷ Men den har också likheter med en litteratur som väller fram i Tyskland under mellankrigstiden: konservativa och nationalistiska romaner som ur det inte bara ma-

teriellt förödande utan också förnedrande nederlaget försöker utvinna en moralisk styrka genom att besjunga kriget som källa till maskulin gemenskap och inre vitalisering.

Anno Domini framstår således som ett försök att hantera den djupa besvikelse som krigslutet innebar för Annie Åkerhielm. Hon väljer i denna situation att skildra ett *nytt* krig: ett fortsättningskrig mellan två av det första världskrigets segrarmakter, Amerikas förenta stater och Storbritannien, i vilket britterna till sist får ge vika efter det att Indien tack vare amerikanskt stöd lyckats göra sig självständigt. Det storpolitiska förloppet kulminerar i romanens slut när den amerikanska flottan besegrar den brittiska i Öresund mitt framför ögonen på de tyskvänliga svenska huvudpersonerna, som förskräckta blickar ut från sitt badhotell i Skanör. De ser i detta förlopp en Guds ”straffdom över England [...], Tysklands hycklande mördare”.¹³⁸ Den gamle teologiprofessorn, som sedan slutet på världskriget börjat vackla i sin gudstro, känner nu att Gud trots allt är rättfärdig och talar i sin första predikan sedan Versaillesfreden om hur Gud har straffat ”de misskundslösa, som trampade en slagen broder i stoftet” genom att ”väcka split och strid emellan dem själva”.¹³⁹

I början av kriget, när den tyska militärmakten för många ännu framstod som krigets ofrånkomliga segrare, hade Fredrik Böök i sitt mycket uppmärksammade föredrag ”Kriget och kulturen” dragit slutsatsen att krigsutbrottet utgjorde en fullständig dementi av ”individualismen” – varmed han åsyftade hela vänstern från liberaler till anarkister – medan den i stället blivit en bekräftelse på hållbarheten i en organisk samhällsuppfattning. Svante Nordin har beskrivit föredraget som ”en sista formulering av Bööks ’principiella nationalism’, innan hans partitagande för Tyskland helt tog överhanden”.¹⁴⁰ Men mellan raderna finns det också i detta föredrag ett ställningstagande. Böök avvisar liberalernas och fredsvännernas försök att sätta makten och rätten i motsatsställning och identifiera makten med kriget, rätten med freden. Han hävdar visserligen att han vägrar att böja sig för ”maktens majestät”, men han slår därefter fast att diplomatin såväl som den demokratiska parlamentarismen ofta inte vilar på ”rätten”, utan begår ”hänsynslöst öfvervåld i all stillhet” – den slutsats åhöraren förväntades dra var naturligtvis den att detta förhållande gjorde ett *militärt* öfvervåld mindre uppseendeväckande och därför mindre anstötligt. Den fortsatta argumentationen syftar uppenbarligen bland annat också till att inskräpa respekt och vördnad för den segrande makten, underförstått Tyskland, alldeles oavsett var ”rätten” skulle befinna sig.¹⁴¹ Fredrik Böök fick liksom Annie Åkerhielm smärtsamt erfara att krigets segrare blev en annan än Tyskland; det visade sig nu inte vara fullt så enkelt att sätta likhetstecken mellan makt och rätt. Åkerhielm intar nu egentligen en position som påminner starkt om Ententevännernas – och Frida Stéenhoffs – i förhållande till Belgien i början av kriget: ”rätten” ligger hos den besegrade natio-

nen, inte hos den för tillfället triumferande ”makten”. I *Anno Domini* drar hon konsekvenserna av detta när hon låter engelsmännen få sitt gudomligt utmätta straff. Och så kan teologiprofessorn i sin predikan summera förloppet ur moralisk synvinkel: ”Den som i sanning älskar rätten, honom är det tröstefullt till och med att säga: mig sker rätt.”¹⁴²

Anno Domini har vissa beröringspunkter med *The Germans in Cork* (1917), en engelsk invasionsroman med syftet att visa irländarna att Tyskland långtifrån vore någon Irlands befriare, utan tvärt om ett större hot mot den irländska saken än England.¹⁴³ Åkerhielms roman kan sammanfattningsvis beskrivas som en kompensatorisk profetia om att de i första världskriget segrande staterna i längden inte ska kunna hålla sams utan att de, förblindade av den vinningslystnad som är den logiska och naturliga konsekvensen både av den liberala lyckomoralen och av krämarimperialismen, går till angrepp på varandra. Annie Åkerhielm skulle i en inte alltför avlägsen framtid verkligen få bevittna Tysklands revansch. Men hon skulle också leva tillräckligt länge för att få uppleva en större tysk katastrof än Versailles.

Avslutning

Annie Åkerhielm och Frida Stéenhoff befinner sig inte bara i skilda politiska läger och de anknyter inte bara till skilda traditioner, de är också representativa för den extrema polariseringen av debattläget under decennierna från sekelskiftet och fram till första världskriget. De intar diametralt motsatta positioner i samtliga frågor av någon betydelse: till representationsformen, till moral- och sedlighetsfrågorna, till nationens roll och sist men inte minst till kriget och försvarsfrågorna. Båda två utgår i sin argumentation ständigt ifrån en negativ princip, som måste övervinnas för att förnuftiga samhällsreformer ska kunna genomföras. Denna negativa princip skulle man i Annie Åkerhielms fall mycket träffande kunna bestämma genom en sammanfattning av Frida Stéenhoffs ideal, precis som de onda makter som Stéenhoff för sin del ständigt går till strid mot framstår som förkroppsligade av Annie Åkerhielm. Till stor del överensstämmer denna principiella motsättning med den föreställning om en oförsonlig fiendskap mellan två europeiska traditioner, som populariserats av bland andra Kjellén och Sombart. Motsvarande polariseringar finner man vid denna tid också i vänsterns propagandaskrifter; oftare i de socialistiska än i de borgerliga. Jag ska avslutningsvis sammanfatta några av de idé- och värdekonfrontationer som Åkerhielm och Stéenhoff här har fått representera.

Ett första område är ställningstagandet till det pågående kriget. De flesta paci-

fister var i själva verket allt annat än neutrala i konflikten. Det kejsrerliga Tyskland framstod som ett förkroppsligande av militarismens princip, vilket för det mesta betydde att Ententen, trots sådant som briterernas blodiga historia i Sydafrika, fick deras sympatier. Detta gäller uppenbarligen också Frida Stéenhoff. I *Krigets herrar – världens herrar* är exempelsamlingen under rubriken ”Krigsherrarna” väsentligen tysk, och det är inte heller någon tillfällighet att det enda exemplet på krigsförbrytelser som tas upp gäller tyska övergrepp i Frankrike.¹⁴⁴ För Annie Åkerhielm är valet som vi har sett ännu självklarare: hon har ju alltsedan krigsutbrottet varit upptagen av en enda tanke: ”Tysklands seger”. Ställningstagandet för den ena eller den andra sidan styrs naturligtvis i hög grad av polariseringen mellan en konservativ och en liberal samhällsuppfattning, som uppfattades som förkroppsligad av Tyskland, respektive av Frankrike och i synnerhet av England. Också i den principiella uppfattningen av kriget finns en skarp motsättning. Där kriget för Stéenhoff närmast framstår som en atavism, ett återfall till ett lägre utvecklingsstadiums livsformer, är det för Åkerhielm en vital princip som tjänar syftet att undantränga utlevade folk och kulturer och i deras ställe insätta unga och livskraftiga – utan krig, inget liv. Hon uppfattar således kriget som ett nödvändigt moment i utvecklingen.

Synen på könsrollerna är likaså en viktig fråga. Tydligare än respektive föreställningar om kvinnan och hennes bestämmelse visar mansbilden hos de två författarna deras väsensskillnad. Hos Åkerhielm möter vi den aristokratiske patriarken. Å ena sidan månar han ansvarskännande om alla dem som ingår i de kretsar han ansvarar för: familjen, godset, företaget – eller nationen. Å andra sidan är han ständigt beredd att ge prov på traditionellt manliga dygder som självbehärskning och mod i den officersroll för vilken han är tränad. Hos Stéenhoff konfronteras detta ideal, representerat av de två funktionerna ”mannen-ägaren” och ”mannen-krigare” av drömmen om ”mannen-fadern” och ”mannen-älskaren”. Stéenhoff avvisar explicit uppfattningen att mannens och kvinnans förening skulle utgöra en syntes av komplementära egenskaper, till exempel av ”intelligens” och ”känsla”: varje människa bör i stället sträva efter att vara en ”*hel personlighet*”.¹⁴⁵ Enligt Åkerhielm är idealet för kvinnan som vi har sett att förenas med mannen i det ”germanska äktenskapliga idealet, den djupa enheten af samhörighet till kropp och själ”. Denna samhörighet bygger visserligen på en polarisering av könen och deras förväntade egenskaper, men även i en tidig roman som *Fru Fanny* kan det förekomma antydningar om den dröm om ett ”jämbördigt kamratakenskap” som Åkerhielm skulle komma att utveckla under 30-talet. Kanske pekar också kritiken av den ”romanska” synen på erotikerna i samma riktning.

Evolutionstänkandet spelar en framträdande roll hos båda författarna, även om det hos Stéenhoff är betydligt mer konsekvent än hos Åkerhielm. En annan skillnad

är den, att Stéenhoff är övertygad om att människan i grunden är god och att evolutionen slutligen, närmast av naturnödvändighet, ska ”höja” henne till ädlare livsformer. Åkerhielm betecknar sig själv i detta avseende som ”realist”; evolutionen följer ingen ”gudomlig” utvecklingsplan, utan har en överskådlig gång, som man har att på bästa sätt anpassa sig till. Här och var kan man ana en pessimistisk syn på utvecklingen; så antyder hon till exempel att kulturens frambringande av demokratien vore ”en akt af själf förstörelse”. Utvecklingstänkandet kan hos Åkerhielm få nietscheanska övertoner, som när hon talar om mänsklighetens strävan att ”ur sig dana öfvermänniskan”, och beskriver denna strävan som ett utslag av ”naturens evolutionära grunddrag”.¹⁴⁶ Men också ur Stéenhoffs evolutionism framträder emellanåt nietscheanska tongångar.

Nära sammanhängande med utvecklingstänkandet är uppfattningen av nationen och dess förhållande till det internationella samfundet. Skarpast kommer motståndningen till synes om man kontrasterar Stéenhoffs föreställning om ”det aktuella fosterlandet”, som inte är något annat än en övergångsform från ett mindre till ett större, slutligen för alla gemensamt fosterland, med Åkerhielms föreställning om nationens ”genom tiderna fortlefvande personlighet”,¹⁴⁷ som visar att hon är fast förankrad i traditionen av klassisk svensk 1800-talsidealism. Stéenhoff uppfattar internationaliseringen som mänsklighetens ljusa framtid i en värld bortom nationella fördomar och inskränkthet. Åkerhielm betraktar tvärt om internationaliseringen som en mardröm: ”Nationalitetens värde är differentieringens värde.”¹⁴⁸

Uppfattningen av evolutionens och nationens roll sammanstrålar i ett problemområde som är centralt inte bara för Annie Åkerhielm och Frida Stéenhoff, utan för hela den litteratur som präglas av det stora kriget. Hur förhåller sig samhällsutvecklingen som helhet och kriget i synnerhet till de föreställningar om dekadens, degeneration och urartning som genomsyrar Sverige och Europa vid denna tid – hela vägen från antidemokratiska konservativa över borgerliga liberaler och reformistiska socialister till de mest revolutionära? Här finns till att börja med flera skilda argumentationsmodeller. Kriget kan uppfattas som ett botemedel mot urartning och upplösning – ”dekadensen” lokaliseras i detta fall till det moderna samhället som helhet – det är Åkerhielms position, som hon delar med många andra konservativa bedömare. Kriget kan tvärt om ses som den yttersta konsekvensen av en urartning som redan länge har gjort sig gällande; den militarismens moral som Stéenhoff utpekar som ”den nya moralens huvudfiende”. Hennes intresse för ”släktets förädling” också i arvs- och rashygieniskt hänseende¹⁴⁹ visar att degenerationstänkandet inte bara gör sig gällande på en social och moralisk nivå, utan också på en fysiologisk och medicinsk.¹⁵⁰ Såväl på det sociala som på det fysiologiska planet är emellertid Stéenhoff trots allt övertygad om att ”släktets förädling” till sist ska triumfera över hotet från

dekadens och degeneration. Hos vänstersocialister som Ture Nerman möter vi en inställning som i sina grunddrag överensstämmer med Stéenhoffs, men som förs fram på ett brutalare språk. Den ”gamla” moralens och det ”gamla” samhällets dekadens förses här med effektiva och direkt på den utsugande överklassen pekande symboler som till exempel ”Härr Bourgeois”, ”rödnäst och istermagad”.¹⁵¹

Den politiska debatten under 1900-talets första decennier var som redan har påpekats extremt polariserad. Inte desto mindre finner en sentida betraktare åtskilliga intressanta beröringspunkter mellan och gemensamma sympatier hos debattörer som hör hemma i vitt skilda politiska läger. Ett exempel på detta är den gemensamma otålighet och längtan efter att ett världskrig ska bryta ut som under Försvarsstridens år återfinns såväl hos nationalistiska aktivister som hos radikala socialister – det drömda resultatet av kriget var visserligen inte alls detsamma. Ett annat exempel är det maskulina hjälteideal som, åtminstone fram till storstrejken, framträder såväl hos socialister som hos konservativa; Hjalmar Brantings entusiasm inte bara inför K.G. Ossiannilssons socialistiskt klingande kampdikter, utan också för hans heroiska och ”imperialistiska” diktning utgör här en vacker illustration.¹⁵² Nedbantat från ”hjälte” till ”man” skulle det partiöverskridande virila idealet överleva åtskilliga decennier ännu. Ett tredje exempel är den intima släktskapen mellan Heidenstams nationella diktning och de svenska proletärskaldernas kampdiktning,¹⁵³ ett fjärde den nationalistiska överideologi som vid denna tid återfinns i de flesta politiska läger. Ett femte exempel, slutligen, är det avståndstagande från moralisk upplösning och ”dekadens” som ivrigt propageras såväl i nationella som i socialistiska kretsar. Vi möter visserligen både hos Åkerhielm och Stéenhoff nietzschesanska inslag och de visar båda åtskilliga prov på att evolutionismen vid denna tid var en prestigefylld tankefigur, men i deras skrifter är det ändå betydligt svårare att finna de paradoxala överensstämmelser eller förbindelser som oberoende av den politiska övertygelsen är så iögonfallande hos många av deras samtida kollegor. De lever alltså väl upp till den propagandabild av två rivaliserande traditioner, ”1789” respektive ”1914”, som de själva aktivt bidrar till att förmedla.

Annie Åkerhielm och Frida Stéenhoff intar således i tidens viktigaste frågor nästan genomgående diametralt motsatta positioner. På ett djupare plan går det möjligen ändå att urskilja en likhet. Det kan förefalla som om de båda ytterst drivs av en antimaterialistisk dröm om ett uppväckande av hotade genuint mänskliga värden; en dröm som skulle kunna tolkas som ett uttryck för en intensiv och negativ modernitetsupplevelse. I Stéenhoffs fall är det drömmen om kärleken som, när väl sociala och könsbundna orättvisor utjämnats och mannen-krigaren och mannen-ägaren ersatts av mannen-älskaren och mannen-fadern, ska uppenbara sig som ”släktets regenererande makt”. För Annie Åkerhielm är samtidens materialism, internationa-

lism och demokratiseringstendenser dödliga hot inte bara mot ”heder och rättsbegrepp”, utan också mot kultur och själsliv över huvud taget – det är i detta sammanhang vi bör förstå den hårda kritiken av sådant som ”medelmåttan” och ”nivellering”. När Stéenhoff beskriver mannen-krigaren som ”en farlig automat” är detta således en varning för mekanisering och kärlekslös materialism som inte alldeles saknar förbindelser till Åkerhielms återkommande kritik av själlös egennytta och ”självsvåld” i samtiden.

NOTER

- 1 [Frida Stéenhoff], Harold Gote, *Feminismens moral. Föredrag hållet i Sundsvall den 30 juni 1903*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 1903, s. 9. Jfr Christina Carlsson Wetterberg, ”Feminismen, moderskapet och kärleken”, *Historisk tidskrift* 1992:4, s. 525 (omtryckt i delvis reviderad form som ”Penningen, kärleken och makten. Frida Stéenhoffs feministiska alternativ”, i *Det evigt kvinnliga. En historia om förändring*, red. Ulla Wikander, Tidens förlag, Stockholm 1994, s. 80–102) och Hjordis Levin, ”Frida Stéenhoff – Feminist och födelsekontrollpionjär”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1982:4, s. 77.
- 2 Jfr Carlsson Wetterberg 1992, s. 535.
- 3 [Frida Stéenhoff], Harold Gote, *Könsslaveri. En vädjan*, Sällskapet för humanitär barnalstrings förlag, Stockholm 1913, s. 10 (Cit. efter Carlsson Wetterberg 1992, s. 535).
- 4 Annie Åkerhielm, *Antidemokratiska stämningsstunder*, Aktiebolaget Nationalförlaget, Stockholm 1917, s. 17, 18.
- 5 Annie Åkerhielm, *Till tidens frågor. Uppsatser*, Hugo Gebers Förlag, Stockholm 1912, s. [25], 31.
- 6 Thure Månsson, artikeln om Herman Quiding i *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok*, 6, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1949, s. 191. Jfr även Ronny Ambjörnsson, ”Den revolutionäre rådmannen”, i *Det okända landet. Tre studier om svenska utopister*, Gidlunds, Stockholm 1981, s. 145–213 och Ketty Gunnarsson, *En dunkel frihet. Utopisten Nils Herman Quiding* [diss.], Göteborg 1995 (Acta Universitatis Gothoburgensis, 13).
- 7 Helge Åkerhielm, *Förgången stad. Självbiografisk prosa*, Hörsta förlag, Stockholm 1958, s. 14 ff.
- 8 Annie Åkerhielm, ”Nils Herman Quiding. Nils Nilsson Arbetskarls hundraårsdag”, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 31/8 1908.
- 9 Jfr Björn Meidal, *Från profet till folktribun. Strindberg och Strindbergsfejden 1910–12* [diss. Uppsala], Tidens förlag, Stockholm 1982, s. 120 ff. Meidal diskuterar också Strindbergs mottaglighet för Quidings misstro mot parlamentarism och ”massornas förnuftlösa tyranni”.
- 10 Annie Quiding [Åkerhielm], *Hvidehus. Roman*, Hugo Gebers Förlag, Stockholm 1899, s. 6, 10.

- 11 Ibid., s. 32.
- 12 Ibid., s. 132.
- 13 Ibid., s. 176.
- 14 Annie Quiding [Åkerhielm], *Natt jämte andra dikter*, Hugo Gebers Förlag, Stockholm 1899, s. 31.
- 15 Annie Quiding [Åkerhielm], *Bröderna*, Hugo Gebers Förlag, Stockholm 1901.
- 16 Annie Quiding [Åkerhielm], *Fru Fanny. Roman*, Hugo Gebers Förlag, Stockholm 1904, s. 64.
- 17 Ibid., s. 248.
- 18 Bibi Jonsson, "Annie Åkerhielm – Nazist och feminist?", i *I ordets smedja. Festskrift till Per Rydén*, red. Karl Erik Gustafsson m. fl., Carlssons, Stockholm 2002, s. 238 f.
- 19 Annie Åkerhielm, *Riktiga människor. Roman*, Hugo Gebers Förlag, Stockholm 1909, s. 180.
- 20 Ibid., s. 8.
- 21 Gävleskildringen i *Den sofvande staden* har uppmärksamrats i två artiklar av Barbro Sollbe: "Uppgörelsen med Österhamn. Hela Gävle talade om 'den sofvande staden'", *Gefle Dagblad* 19/8 1996; "Den döda staden – och den sovande", *Gefle Dagblad* 23/8 1996. Om Gävlebornas upphetsning över Åkerhielms roman vittnar också den anonyma recensionen i *Arbetsbladet* 25/10 1913. Rubriken är talande: "Den sovande staden'. Annie Åkerhielms nyckelroman om Gävle och Gävle-borna".
- 22 Helge Åkerhielm 1958, s. 21.
- 23 Annie Åkerhielm, *Den sofvande staden. Nutidsroman*, Hugo Gebers Förlag, Stockholm 1913, s. 90.
- 24 Ibid., s. 57 f.
- 25 Jfr Nils Elvander, *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922* [diss. Uppsala], Almqvist & Wiksell, Stockholm, Göteborg & Uppsala 1961 (Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, XLII), s. 14 f.
- 26 Åkerhielm 1913, s. 48.
- 27 Annie Åkerhielm, *Höger*, Gefle-Posten, Gefle 1907, s. [1].
- 28 Ibid., s. 2.
- 29 Ibid., s. 7.
- 30 Ibid., s. 13.
- 31 Ture Nerman, *Kina åt kineserna! Tankar om nationalism och nationella värden*, Frams förlag, Stockholm 1914, s. 5, 28.
- 32 Åkerhielm 1912, s. 9, 10, 11.
- 33 Ibid., s. 12 f.
- 34 Verner von Heidenstam, *Dikter*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1895, s. 86–91. Jfr SV 6, s. 88.
- 35 Åkerhielm 1912, s. 28, 31.
- 36 Alf W Johansson, "Fredstanken i Europa", i Immanuel Kant, *Om den eviga freden*, Rabén/Prisma, Stockholm 1996, s. 31.
- 37 Jfr Staffan Björck, *Heidenstam och sekelskiftets Sverige. Studier i hans nationella och soci-*

- ala författarskap* [diss. Lund], Bokförlaget Natur och Kultur, Stockholm 1946, s. 120 ff; Tyrgils Saxlund, *1914 års idéer. En studie i svensk litteratur* [diss.], Stockholm 1975; Cecil Degrotte Eby, *The Road to Armageddon: The Martial Spirit in English Popular Literature, 1870–1914*, Duke University Press, Durham & London 1987, s. 1 ff.
- 38 Åkerhielm 1912, s. 20 f, 22 ff.
- 39 Elvander 1961, s. 5 ff.
- 40 Ibid., s. 14.
- 41 Annie Åkerhielm, ”F-båt-sång”, *Nya Dagligt Allehanda* 17/2 1912.
- 42 Sigurd Lindman, artikeln om Bernhard Wadström i *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok*, 8, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1955, s. 131.
- 43 Beatrice Zade, *Frida Steénhoff. Människan, kämpen, verket*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1935, s. 44.
- 44 Inga Sanner, *Den segrande eros. Kärleksföreställningar från Emanuel Swedenborg till Poul Bjerre*, Nya Doxa, Nora 2003, s. 76.
- 45 Zade 1935, s. 74 f.
- 46 Cit. efter Zade 1935, s. 83.
- 47 Margareta Wirmark, *Noras systrar. Nordisk dramatik och teater 1879–99*, Carlssons, Stockholm 2000, s. 131. Jfr Christina Carlsson Wetterberg, ”Med den fria kärleken på programmet. Frida Stéénhoff utmanar kyrkofäder och gammalfeminism”, i *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten 1880–1940*, red. Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, Atlantis, Stockholm 2002, s. 174 f.
- 48 Ingeborg Nordin Hennel, ”Man måste vara mumie för att inte vara revolutionär. Om Frida Stéénhoff”, i *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria*, 2, *Fadershuset. 1800-talet*, red. Elisabeth Møller Jensen, Wiken, Höganäs 1993, s. 557.
- 49 Se Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* [diss. Stockholm], Symposion, Stockholm & Stehag 1997, passim.
- 50 Frida Stéénhoffs insatser i rörelsen för kvinnlig rösträtt diskuteras av Josefin Rönnbäck i *Politikens genusgränser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921* [diss.], Bokförlaget Atlas, Stockholm 2004, passim.
- 51 Frida Stéénhoff (Harold Gote), *Det nya folket*, Frams förlag, Stockholm 1910, s. 8, 10.
- 52 Frida Stéénhoff (Harold Gote), *Fosterlandskänslan*, Björck & Börjesson, Stockholm 1907 [Stéénhoff 1907 A], s. 4 f.
- 53 Ibid., s. 11, 12.
- 54 Ibid., s. 16, 18.
- 55 Ibid., s. 18 f.
- 56 Ibid., s. 21, 22.
- 57 Ibid., s. 23 f.
- 58 Nerman 1914, s. 12 f.
- 59 Stéénhoff 1907 A, s. 31 f.
- 60 Ibid., s. 31.
- 61 Levin 1982, s. 77.
- 62 Carlsson Wetterberg 1992, s. [517]. Carlsson Wetterbergs diskussion av skillnaderna

- mellan Key och Stéenhoff problematiseras av Claudia Lindén i *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key* [diss. Stockholm], Brutus Östlings Bokförlag Symposition, Stockholm & Stehag 2002, s. 216 ff.
- 63 Carlsson Wetterberg 1992, s. 523.
- 64 Stéenhoff 1910, s. 8.
- 65 Carlsson Wetterberg 1992, s. 526.
- 66 Nils Runeby, ”Excelsior. Kulturradikaler och kulturidealister under det tidiga 1900-talet i Sverige. Ett perspektiv”, i förf:s *Dygd och vetande. Ur de bildades historia*, Atlantis, Stockholm 1995, s. 200 ff.
- 67 Cit. efter Runeby 1995, s. 200 f. Stéenhoffs tänkande har också många beröringspunkter med de moraliska utopier som diskuteras av Inga Sanner i *Att älska sin nästa såsom sig själv. Om moraliska utopier under 1800-talet* [diss.], Carlssons, Stockholm 1995. Till skillnad från de utopister som Sanner diskuterar nöjde sig dock Frida Stéenhoff inte med att drömma om ett annat ”tillstånd”, utan presenterade själv ”en utarbetad plan för det sociala livet” (Sanner 1995, s. 12).
- 68 Zade 1935, s. 140.
- 69 *Arbetarbladet* 2/11 1906, sign. ”-l -n”, ”Stridbar ungdom. En märklig premier och en märklig succes”; *Gefle Dagblad* 2/11 1906, sign. ”-dh.”, ”Doktorinnan Stéenhoffs nya pjäs”.
- 70 Zade 1935, s. 142.
- 71 Harold Gote [Frida Stéenhoff], *Stridbar ungdom. Skådespel i tre akter* [Stéenhoff 1907 B], Socialdemokratiska ungdomsförbundets förlag, Malmö 1907, s. [5], [7].
- 72 *Ibid.*, s. 65.
- 73 *Ibid.*, s. 28 f.
- 74 *Ibid.*, s. 54.
- 75 *Ibid.*, s. 71 f.
- 76 *Ibid.*, s. 78.
- 77 Jfr Zade 1935, s. 181 ff.
- 78 Brev från Frida Stéenhoff till Ellen Key den 13/1 1915, KB L 41:55.
- 79 Se Ellen Hagens artikel om Carl Bernhard Wadström i *Svenska män och kvinnor*, 8, s. 129 f. Ellen Hagen, som var Frida Stéenhoffs syster, skrev också en biografi över Wadström: *En frihetstidens son. Carl Bernhard Wadström* (1946).
- 80 Frida Stéenhoff, *Ljusa bragder och mörka dåd. Kulturhistoriska tablåer från 1700-talet*, Åhlén & Åkerlunds Förlag, Stockholm 1915 [Stéenhoff 1915 A], s. 245.
- 81 Stéenhoff 1907 B, s. 31.
- 82 Stéenhoff 1907 A, s. 25.
- 83 Stéenhoff 1915 A, s. 239, 227 f.
- 84 Frida Stéenhoff, *Krigets herrar – världens herrar. Föredrag på socialistiska internationella kvinnodagen i Stockholm 1915*, Frams Förlag, Stockholm 1915 [Stéenhoff 1915 B], s. [5].
- 85 *Ibid.*, s. 10, 18.
- 86 *Ibid.*, s. 19, 25.
- 87 *Ibid.*, s. 26, 27, 29.

- 88 Se Bert Mårald, *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst. Ideologi, propaganda och politiska yttringar från Krimkriget till den svensk-norska unionens upplösning* [diss.], Universitetsförlaget, Göteborg 1974 (Studia historica gothoburgensia, 14).
- 89 Irene Andersson, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940* [diss.], Historiska institutionen vid Lunds universitet, Lund 2001 (Studia Historica Lundensia, 1), s. 75.
- 90 Ibid., s. 76 f. Jfr Rönnbäck 2004, s. 226 ff.
- 91 Redogörelsen för expeditionen följer i huvudsak framställningen hos Zade 1935, s. 184 f. Schwimmers pacifistiska arbete, inklusive Fordexpeditionen, presenteras mera ingående i den visserligen inte alldeles objektiva historieskrivning som presenteras i hyllningsboken *Den kinesiska muren. Rosika Schwimmers kamp för rätten och hennes krig mot kriget*, A.-B. Dahlberg & Co:s Förlag, Stockholm 1917, redigerad av Anna Lenah Elgström, Frida Stéenhoff och Elin Wägner, som alla tre också återfinns bland artikelförfattarna.
- 92 Jfr Zade 1935, s. 186.
- 93 Frida Stéenhoff, ”Den underliga konferensen. Ett tragiskt blad i fredsarbetets historia”, i *Den kinesiska muren. Rosika Schwimmers kamp för rätten och hennes krig mot kriget*, red. Anna Lenah Elgström, Frida Stéenhoff & Elin Wägner, A.-B. Dahlberg & Co:s Förlag, Stockholm 1917, s. [162]–266.
- 94 Ibid., s. 170. Vi finner också (på s. 183) en motsvarande idealiserande beskrivning av Henry Fords ansikte, formulerad av en av konferensens delegater: ”Se på honom! Är det inte utseendet hos en sann idealist? – Den nedre delen av ansiktet är seren och lugn som ett helgons, oskuldsfull och naiv, om man så vill. Den övre delen är utomordentligt livlig, energisk och imponerande.”
- 95 Ibid., s. 243, 247, 251.
- 96 Helge Åkerhielm 1958, s. 118.
- 97 Annie Åkerhielm, ”Emden”, *Nya Dagligt Allehanda* 11/11 1914.
- 98 Elizabeth Marsland, *The Nation's Cause: French, English and German poetry of the First World War*, Routledge, London & New York 1991, s. 72 f, 74.
- 99 Rudolf Kjellén, *Die Ideen von 1914. Eine weltgeschichtliche Perspektive*, Leipzig 1915. Boken bygger delvis på en artikelserie i *Nya Dagligt Allehanda* sommaren 1914. Kjellén hade enligt egen uppgift hämtat slagordet 1914 års idéer från Johann Plenge. Se Elvander 1961, s. 309 not 1.
- 100 Saxlund 1975, s. 22. För en mera ingående diskussion av Kjelléns tänkande, se Elvander 1961, s. 257–325 och Oskar Pettersson, *Politisk vetenskap och vetenskaplig politik. Studier i svensk statsvetenskap kring 1900* [diss.], Uppsala 2003 (Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, Skrifter nr 29), s. 96–122.
- 101 Kjellén 1915, s. 40. ”Köpmän och krigare, kommersialism och militarism, rättighet och plikt, lyckan och verket, ett liv i lust och ett liv av uppoffringar, ett liv i jaget eller livet i Gud [...]. Detta är motsättningen mellan 1789 och 1914 i sin yttersta tillspetsning.”
- 102 Hegel citeras här efter Saxlund 1975, s. 10.
- 103 Se Jan Stenkvist, *Nationalskalden. Heidenstam och politiken från och med 1909*, P.A. Norstedt & Söners förlag, Stockholm 1982, särskilt kap. III, ”Försvarsstriden” och kap. IV, ”Första världskriget”.

- 104 Jeremias, ”Friherrinnan Annie Åkerhielm”, *Naggen* 15/12 1914.
- 105 Annie Åkerhielm, *Sagor och fantasier*, Hugo Gebers förlag, Stockholm 1915, s. 153, 154, 156.
- 106 Ibid., s. 160.
- 107 Ibid., s. 122, 123.
- 108 Ibid., s. 130.
- 109 Ibid., s. 128.
- 110 Ibid., s. 133.
- 111 Annie Åkerhielm, *Från Berlin till Brüssel*, Hugo Gebers förlag, Stockholm 1916, s. 5.
- 112 Ibid., s. 8, 12, 21.
- 113 Ibid., s. 75, 107, 85, 92.
- 114 Ibid., s. 95 f.
- 115 Åkerhielm 1917, s. [3].
- 116 Ibid., s. 5.
- 117 Ibid., s. 14, 17, 20.
- 118 Ibid., s. 22 f.
- 119 Ibid., s. 27, 28.
- 120 Ibid., s. 41.
- 121 Ibid., s. 44.
- 122 Enligt Holger Ahlenius, *Från sekelskifte till fyrtiotal. Svensk dikt och debatt 1893–1943*, Bokförlaget Prisma, Stockholm 1964, s. 56. Ahlenius uppgift att Åkerhielm varit en av redaktörerna bestyrks av ett brev från oktober 1917, där hon ber Harald Hjärne att bidra till boken med en inledning om ”Englands kultur och dess världspolitik”. Brev från Annie Åkerhielm till Harald Hjärne den 18/10 1917, UUB, H. Hjärne 1 r.
- 123 *En bok om England och dess undertryckta folk. Utgifven under medverkan af dessas nationella kommittéer*, Nationalförlaget, Stockholm 1918, s. 6.
- 124 Brev från Frida Stéenhoff till Ellen Key den 17/11 1918, KB, L 41:55.
- 125 Frida Stéenhoff, ”Den nya moralen och Ellen Key som dess tolkare”, i *En bok om Ellen Key*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1919, s. 79.
- 126 Stéenhoff 1903, s. 14.
- 127 Stéenhoff 1919, s. 80 f.
- 128 Se Ellinor Melander, *Den sexuella krisen och den nya moralen. Förhållandet mellan könen i Grete Meisel-Hess' författarskap* [diss.], Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1990 (Stockholm Studies in the History of Ideas, 1), s. 145 ff.
- 129 Stéenhoff 1919, s. 84.
- 130 Ibid., s. 85.
- 131 Ibid., s. 97, 98, 96.
- 132 Manns 1997, s. 198 f.
- 133 Stéenhoff 1919, s. 100.
- 134 Ibid., s. 117.
- 135 Ibid., s. 118.
- 136 Helge Åkerhielm 1958, s. 120 f.

- 137 Se t.ex. I.F. Clarke, *Voices Prophesying War 1763–1984*, Oxford University Press, London 1966, Eby 1987 och Claes Ahlund, ”Den svenska invasionsberättelsen – en bortglömd litteratur”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2003:3, s. 82–103.
- 138 Annie Åkerhielm, *Anno Domini. Roman*, Albert Bonniers förlag, Stockholm 1921, s. 180 f.
- 139 *Ibid.*, s. 199.
- 140 Svante Nordin, *Fredrik Böök. En levnadsteckning*, Natur och Kultur, Stockholm 1994, s. 141 f.
- 141 Fredrik Böök, ”Kriget och kulturen”, i *Essayer och kritiker 1913–1914*, P.A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm 1915, s. 22 ff.
- 142 Åkerhielm 1921, s. 197.
- 143 Jfr Eby 1987, s. 242.
- 144 Stéénhoff 1915 B, s. 10 ff, 22.
- 145 Stéénhoff 1903, s. 15.
- 146 Åkerhielm 1917, s. 37.
- 147 *Ibid.*, s. 37.
- 148 Åkerhielm 1912, s. 23.
- 149 Se Carlsson Wetterberg 1992, s. 531 f och Birgit Persson, ”Frida Stéénhoff – bekämpare av patriarkatet”, *Arbetshistoria. Meddelanden från Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek* nr 44–45, 4/1987–1/1988, s. 30.
- 150 Ur ett idéhistoriskt perspektiv diskuteras tidens degenerationsföreställningar i Daniel Pick, *Faces of Degeneration: a European Disorder, c.1848 – c.1918*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.
- 151 Ture Nerman, *Nidvisor och solsalmer tillägnade Gud, Eva och Härr Bourgeois*, Sundsvall 1909, s. 61.
- 152 Se Mayre Lehtilä-Olsson, *K G Ossiannilsson och arbetarrörelsen. En studie i en ideologisk konfrontation* [diss.], Göteborg 1982 (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, 9), s. 11, 14, 29 f, 34.
- 153 Se Jan Stenkvist, ”’O storm, bryt in över Sverge!’. Spår av Heidenstam i arbetardikten”, i *Läskonst. Skrivkonst. Diktkonst. Aderton betraktelser över dikt och diktande* [Festskrift till Thure Stenström], Askelin & Hägglund, Stockholm 1987, s. 65–77.

ABSTRACT

Claes Ahlund, *Krig och kultur i konservativ och radikal belysning. Annie Åkerhielm och Frida Stéénhoff från sekelskiftet till första världskriget. (War and Culture in a Conservative and a Radical Light: Annie Åkerhielm and Frida Stéénhoff from the Turn of the Century to the First World War.)*

The purpose of the essay is to discuss the conceptions of war and of contemporary society and culture put forward in the writings of two diametrical political opposites: the conservative Annie Åkerhielm (1869–1958) and the radical feminist Frida Stéénhoff (1865–1945). Åkerhielm and Stéénhoff both engaged in the debate on war and culture by publishing a number

of pamphlets and polemic articles, but they were also writers of fiction. Åkerhielm published novels, short stories and poetry; Stéenhoff, a number of plays, but also some novels.

Annie Åkerhielm and Frida Stéenhoff represent different political parties: Åkerhielm, the conservative and pro-German nationalists; Steenhoff, the radical liberal pacifists. Åkerhielm advocates the value of war and stresses the individual's duty to subordinate himself to the state, opinions closely related to those of anti-democratic and anti-liberal thinkers such as Rudolf Kjellén and Werner Sombart and propagated as "The Ideas of 1914". Stéenhoff, on the other hand, upholds a radical interpretation of the tradition of the Enlightenment, emphasizing the rights and liberty of the individual, including women, and embracing an optimistic theory of evolution. This makes her a pronounced representative of the antagonistic tradition, "The Ideas of 1789", identified by Kjellén as a major threat to the well-being of the nation.

The outbreak of the war, being a major setback for international cooperation and the peace movement, temporarily caused Frida Stéenhoff to mistrust her own faith in progress and the final triumph of her ideals of love, peace, and liberty. At the end of the war, Annie Åkerhielm suffered a similar dejection caused by the collapse of Germany and the ideals and the culture it represented. Stéenhoff's reactions are discussed with the novel *Ljusa bragder och mörka dåd* (1915) ("Bright feats and dark deeds"), the pamphlet "Krigets herrar – världens herrar!" (1915) ("The lords of war — the lords of the world"), and the essay "Den nya moralen och Ellen Key som dess tolkare" (1919, "The new morality and Ellen Key as its interpreter") as a point of departure. The discussion of Åkerhielm's reactions to the war centres on the poem "Emden" (1914), the collection of short stories, *Sagor och fantasier* (1915, "Tales and fantasies"), the pamphlet *Antidemokratiska stämningstunder* (1917, "In the anti-democratic mood"), and the novel *Anno Domini* (1921).